

BAUMANN TÍMEA

*A délszláv háború emlékezete a kopácsi magyar
emlékezetközösségben*

A tanulmányban doktori disszertációm egy fejezete¹ olvasható, melynek célja, hogy egy emlékezetközösség társadalmi gyakorlatait, illetve az emlékezetközösség sajátjának tekinthető társadalmi emlékezet alakulását vizsgálja és elemezze. A társadalmi emlékezet tárgya az 1991 és 1995 zajlott, Jugoszlávia felbomlását kísérő ún. délszláv háború horvátországi baranjai eseményei és azok (egyéni és társadalmi) következményei. A kutatás alanyai pedig egy mikroközösség tagjai: a horvátországi Baranjában, Kopácson (horvát nevén Kopačevo) élő, magukat zömében magyar nemzetiségűnek valló emberek.

Írásomban a terepmunkám során² résztvevő megfigyeléseimen, illetve narratív biográfiai és félig-strukturált interjúkon keresztül szeretném vizsgálni azt, hogy milyen emlékek merültek fel az elbeszélésekben és miket hallgattak el. Ehhez kiemeltem az interjúkból azokat a narratív sémákat (lásd Gergen-Gergen, 2001), amelyek visszatérő témaként jelennek meg, így tehát a közösség társadalmi emlékezete számára kialakulóban lévő narratív séma alapjait alkotják. Az interjúkban és hétköznapi beszélgetésekben újra és újra visszatérő narratív sémák a délszláv háborús emlékeket tematizálják. Vannak témák, amelyek megjelenhetnek akár hétköznapi beszélgetések során is, mások viszont csak kerülő utakon vagy egyáltalán nem hozhatók szóba. Az interjúk összevető elemzése megmutatja, hogyan zajlik ez a tematizáció a közösségben. Így az individuális emlékezet szintjéről elmozdulunk abba az irányba, hogy megfigyelhessük a közösség társadalmi emlékezetének alakulását.

¹ Baumann Tímea: „Maradjon emlékezet?": A délszláv háború társadalmi emlékezete a kopácsi magyar emlékezetközösségben. Védés előtt álló PhD-disszertáció a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kultúratudományi Doktori Programján. A tanulmány a disszertáció 6. fejezete.

² 2005 és 2010 között végeztem kutatást a horvátországi Kopácson, több néhány hetes intenzív terepmunkával.

A háború időszakának emlékei: hétköznapi beszélgetések és visszatérő narratív sémák

A délszláv háború emlékei nem csak az interjú helyzetben kerülnek elő, hanem a mindennapok interakcióiban is. Ezekben a hosszabb-rövidebb dialógusokban elsősorban a fedőemlékek (Erős, 2001: 154) kapnak helyet, amelyek főként anekdotikus történetek formájában jelennek meg. Az egykori menekültektől több ilyen anekdotát hallottam, melyek elsősorban az életkörülmények feletti keserű humorból erednek. Így például a téli varróban az asszonyok nevetve mesélték nekem, hogyan boldogultak eladóként Magyarországon, amely történet egy ismert kabaréjelenet³ narratív sémájára íródott. Azok, akik otthon maradtak, ugyanígy rendelkeznek ilyen humorba átfordítható történetekkel, sőt a nyelvi innovációk szintjén is megtalálhatók a háború emlékei. Így keletkeznek olyan új ételnevek, mint a „krajinai irhás gombóc” és a „krajinai krémes rétes”, melyek a délszláv háború „ételspecialitásai” voltak: valójában az akkor túlon túl gyakran fogyasztott héjában főtt krumplit és a máléval töltött tésztát jelölik. A nyelvi innovációk közé tartoznak az új szólások, közmondások, amelyek a délszláv háború emlékeit idézik meg a mindennapokban. Például egy nap Zsuzsi néni így kiáltott fel, amikor benézett a konyhájába: „Ajaj! Akkora rendetlenség van itt, hogy még harcoló csetnikeket is lehet találni!” Ennek a közmondásnak egy másik verziója ismerős lehet számunkra is: „A padláson még vannak harcoló német alakulatok!”, mely azonban régebbi, második világháborús emlékeket idéz meg. Zsuzsi néni ezt a közmondást újíttotta fel, saját emlékeinek transzponálásához. Ilyen és hasonló, általában a humor eszközeivel élő, és így ártalmatlanított történetekben kaphatnak szót a mindennapokban a háború emlékei.

Bizonyos emlékek csak egy zártabb közösségben lehetnek a beszélgetés tárgyai, így ezekről kutatóként csak közvetett tudomásom lehet – mások elbeszéléseiből. Így például az egykori katonatársak maguk között felelevenítik háborús tapasztalataikat, de ezeket a történeteket a tágabb közösség elől már elhallgatják. Erről mesélt nekem például Ágnes az interjú során:

„Hát, nem is nagyon szívesen emlékeznek vissza. Vannak egy-ketten, akik --- Mit tudom én, a barátnőmnek a férje, ő még mindig aktív katona, a hadseregbe van, de szakács. De a hadseregnél dolgozik, tehát ő az egyetlen még, aki nem szerelt le. Az én sógorom is az volt, a másik barátnőmnek is a férje. De azok mind otthagyták a hadsereget. De ő se. Egyáltalán. Ilyenekről: Mit főzött? Nem tudom én -- rakott krumpli volt - Nem. Abszolút. Még ilyen fiúk, akik katonák voltak, akkor, ha így összejönnek, hogy így eliszogatnak névnapokon, vagy valami. (...) akkor tudod, ilyen bajtársias történeteket -- »Emlékszel-e, mikor ez volt, meg az volt? Meg tudod, mikor a nem tudom én?» (Ágnes)

³ Trunkó Barnabás: A gyógyszerárban.

A katonák történeteit azonban az emlékezőközösség civil tagjai általában nem hallhatják – így Ágnes sem tudja pontosan felidézni őket, csupán jelezni tudja a beszélgetés menetét („ez volt, meg az volt”, „mikor a nem tudom én”). Sokszor a legközelebbi családtagok sem tudják, mi történt a háború alatt az egykori katonákkal. Egy édesanya a következő, fiával zajlott beszélgetését idézte fel:

„Megkérdeztem tőle: »Öltél embört?« Azt mondja: »Szándékosan nem.« »Véletlenül?« »Nem tudom – azt mondja – nem hiszem. Szándékosan biztos nem. Afelől nyugodt lehetsz, nem bántottam senkit.«” (Zsuzsi néni)

A beszélgetés ezen a ponton megrekedt, az édesanya a számára lényegi információ túl többet nem tudott meg fia tapasztalatairól. A katonák háborús emlékei tehát a kopácsi emlékezőközösségben, melybe többségében civilek tartoznak, tabutémák, így – hiába volt majd minden családnak olyan tagja, aki a Horvát Nemzeti Gárdában (Zbor Narodna Garda, ZNG) harcolt – ezek az emlékek egyelőre legalábbis nem válhatnak a társadalmi emlékezet részévé.⁴

A háborús emlékek akkor is szóba kerülhetnek a mindennapok során, ha arra az elbeszélő külső felszólítást kap. Ilyen felszólításként hangzott el a fejezet címeként szereplő mondat: „Meséld el, hogyan volt, mikor majdnem agyonütöttek a szerbek!” – így utasította tört magyarsággal a horvát „Josip” a magyar „Dezső”-t. Dezső, aki a helyi kávézóban lett beszélgetőpartnerünk⁵ előbb elhárító stratégiát alkalmazott (Erős, 2001: 161-166), hogy ne kelljen elbeszélnie a történeteket: „Engem nem lehet agyonütni, mert nincs agyam.”. Josip azonban a történeteket oly mértékben hősiesítette („Ó, milyen ember ez! A szerb nem tudták verni agyon, pedig olyan kis ember!”), hogy ezt a narratívát magyar beszélgetőpartnerünk is képes volt felvenni. Néha a traumatikus élmény az egyén élettörténetének központi motívumává válik, és narratív identitását is az élmény hozza létre – ez a narratíva érvényesül Dezsőnél is, amikor elbeszéli, hogyan „ütötték-verték a szerbek” a nagykovácsma udvarán.

„Én akkor lemondtam az életemről. Mert megfogtam a puska csövét, és idenyomtam, ni! [Két ujját, amely a puskacsövet szimbolizálja, a mellkasára nyomja.] Hogy lőjön le akkor! Én nem tudhattam, hogy üres! Én azt nem tudtam. De én nem féltem akkor a haláltól. Engem olyan nyugalom és boldogság fogott el, hogy: Kész, ennyi volt, 47 gyönyörű év, én szépen éltem, én nem loptam, nem hazudtam, nem bántottam senkit. Énnekem lepergett, tudod, az egész film. (...) És meghúzta a ravaszt, és nem történt semmi, mert nem volt benne semmi. Na, akkor kezdtem el remegni, meg félni! Mert hát én lemondtam az életemről, és akkor én olyan boldog voltam. De nem haltam meg! És elkezdtem félni, hogy most akkor hogyan tovább? És akkor persze sok hülyeséget csináltam. (...) Kerestem azt, hogy hogyan tovább. Nehezen találtam

⁴ Itt ismét egy példát láthatunk az emlékezési stratégiák gender alapú különbségeire, amelyről disszertáciomban az élettörténetek kapcsán is írtam (lásd 4.5. alfejezet).

⁵ A kávézóban Lévai Gábor, fotográfus társaságában ültem.

meg, de most itt vagyok. Nekem ez a 16 év már a második életem, ajándékévek
_”⁶

Dezső a trauma okozta életkrízist úgy meséli el, hogy a történet hangsúlyos eleme a „halált megvető” bátorság és a boldogság kifejezése, egyfajta önmagát hősiesítő túlélés-történet lesz, és a további beszélgetésben is ez kerül újra meg újra megfogalmazásra. Többek között a traumáról való ilyen jellegű beszéd és annak boldog eseményként történő ábrázolása is oka lehet, hogy a kopácsi magyar közösségben Dezső amolyan hőbortos figurának számít, akit nem tekintenek a közösség méltó tagjának. Horvát barátjánál úgy tűnik, ugyanez az elbeszélés mód annál nagyobb sikert aratott. A kopácsi magyar közösségben a mindennapi interakciók szintjén az erőszakos cselekedetek következtében kialakult trauma fedőemlékekbe szerkesztett, anekdotikus vagy hősi elbeszélése nem elfogadott eljárás, helyette a közösség tagjai az elhallgatás stratégiáját választják. Az ilyen emlékek elbeszélése csak intim kommunikációs szituációban fogadható el számukra. Az elbeszélhetőség és az elhallgatás szabályrendszerét a kopácsi emlékezetközösség legjobban talán Júlia vallomása mutatja be:

„Ha nem kérdezték, én nem mondtam. És nem beszéltem róla. Tehát így nem;nem szoktunk. Csak így meséltük, hogy milyen volt a helyzet. Nem volt kenyér, magas volt az infláció. Tehát az, hogy délelőtt megkaptuk a pénzt, délután már nem ért. Tehát inkább ilyenről beszélünk. Az, hogy kinek milyen élménye volt, azt nem;nem említette senki. Meg én sem mondtam soha.” (Júlia)

A kopácsi emlékezetközösségben – amint az elbeszél narratív sémák tárgyalásakor is látni fogjuk – azok az emlékek kerülhetnek elő, amelyek a traumák helyett anekdotikusan elmondható fedőnarratívákat tartalmaznak, segítik az elbeszélőt abban, hogy élettörténete integráns részévé tegye a háborús időszakot és önazonosságát felépítse általa, illetve a közösség számára univerzális traumát jelentenek, és ezáltal egy megszabott séma szerint elbeszélhetők.

„És -- akkor kezdődött a háború.” Emlékek a háború kitöréséről

A háború kitöréséről szóló emlékek 1991 nyarának szerb-horvát konfliktusait emelik ki. A kopácsi emlékezetközösség tagjainak elbeszéléseiben a „háború” a jugoszláv konfliktusnak egy eseménysorozatát, a szerbek és horvátok fegyveres harcát jelenti, melyben tágabb értelemben, a Drávaszög is érintett volt.

Az élettörténetekben az elbeszélők egy új életszakasz (a háború alatti élet) bevezetéseként reflektálnak a szerb-horvát háborús konfliktus kezdeteire. Ugyanígy a félig strukturált interjúkban is szóba kerül a háború kitörése. Ezek a reflexiók azonban nem jelölik ki a konkrét eseményeket, melyek a fegyveres összetűzéshez vezettek.

⁶ A beszélgetés 2008. július 12-én zajlott.

Magáról a háború mögött álló politikai konfliktusról is keveset beszélnek a kopácsi emlékezetközösség tagjai. Míg a különböző nemzeti és nemzetközi tudományos és nem-tudományos diskurzusoknak fontos témája a háború kitörésének magyarázata, addig ez a kérdés őket kevéssé foglalkoztatja.

„Hát, jól van, mi azt hallottunk, hogy a szerbek, meg a horvátok között vannak összetűzések. De hogy itt Baranyába, hogy -- mi itt semmire nem figyeltünk föl. (...) Úgyhogy mi soha nem is bonyolódunk bele a politikába. Azért nem is tudunk semmiről, azóta se, meg máig se ---” (Katalin)

Csak azok a beszélgetőtársaim reflektáltak erre, akik egy kicsit járatosabbak voltak az akkori politikai kérdésekben. Ám ők is elsősorban személyes élményeiket elevenítik fel a politikai eseményekkel kapcsolatban. Így például Mária, aki ebben az időben a járási tanács tagja volt:

„És hát rengeteget egyeztettünk, beszélgettünk ö - szerb emberekkel, képviselőkkel, kollégáinkkal, akik ö döbbenetes módon - a szemünkbe hazudtak, hogy ők nem fegyverkeztek. És miközben -- ezerszám cipelték be a fegyvereket, illetve - illetve jöttek már oda, akkor még a Jugoszláv Néphadsereg ö -- védőszárnya alatt, toborzásként, sorozásként. Annak nevezték, és Szerbiából hozták be ugye a csetnikeket. - Döbbenetes dolog volt.” (Mária)

Az események, amelyekre Mária utal, Horvátország függetlenségének kikiáltása után (1991. június 25.) zajlottak, amikor a Jugoszláv Néphadsereg és a Szerbiában szervezett szabadcsapatok megszállták Kelet-Szlavónia és a Drávaszög területét, hogy a horvátországi szerb kisebbség számára független terület hozzanak létre, a Krajainai Szerb Köztársaságot – mindezt „Nagy-Szerbia” ideologikus elképzelésének zászlaja alatt (lásd. Sokcsevits, é.n.; Juhász-Márkus-Tóth-Valki, 2003). Mária elbeszélése a horvát diskurzust követi, horvát oldalról beszéli el a háború kitörésének történetét, melyben a helyi szerbek és a szerbiai politikai erők a konfliktus eszkalálódásának okozói. Beszédmódjában megjelenik a szerbeket negatívan megbélyegző „csetnik” kifejezés is, melyet a horvátok alkalmaztak. A horvát diskurzus átvétele a kopácsi emlékezetközösség esetében érthető, hiszen Jugoszlávián belül is a Horvát Tagköztársasághoz tartoztak, és jelenleg is Horvátországban élnek. Életterüket pedig a szerbek által irányított Jugoszláv Néphadsereg szállta meg, így a Szerbiából jött katonákkal találkoztak ellenségként. A konfliktus kirobbantói közé sorolják ezekben az elbeszélésekben a helyi (kopácsi, drávaszögi vagy általában a horvátországi) szerb nemzetiségű lakosokat is. Ez az osztályozás jelenik meg egy másik kopácsi menekült, Anna elbeszélésében:

„Hát, volt jel. - Csak utólag jöttünk rá, hogy ezek beszédes jelek voltak. Ide költözött szembe egy üres házba egy idegen szerb házaspár. - Fiatalok. - Nem nagyon akartak velünk szóba állni. (...) Utána láttuk, hogy többször vannak itt biciklik, meg járnak ide estefelé, mert volt egy pár - három család volt. -- Járnak

ide. - Olyan rendszeresen. - Még mondom a páromnak: »Mit járnak ezek?«
»Hát, ki-ki a saját fajtájával barátkozik.« Kiderült, hogy már tanácskoztak. Ezt azért tették ide, hivatalosan, aki ezt a házat vette meg, hogy szervezzen ilyen sejtet vagy mit. Hogy tájékozódjon ugye a faluról. Hogy mit is lehetne, mit se lehetne. Ezt úgy utólag tudtuk meg.” (Anna)

A helyi szerbek vádolása nemcsak a menekültek, de az otthon maradó kopácsiak narratívájában is megjelenik, így például az idős Margit néni elbeszélésében:

„Itt az itteni szerbekkel: ezek is már készenlétben voltak. Itt is a faluban volt egy pár -- --” (Margit néni)

Ugyanakkor a horvátországi szerb kisebbség szempontjai (a HDZ-kormányzat alatt őket ért negatív diszkrimináció (lásd például Gallagher, 2003)) a kopácsi elbeszélésekben nem jelennek meg, hiszen ebben a narratívában a szerbek a megszállók, a helyi lakosok (magyarok és horvátok) az áldozat szerepét veszik fel.

A kopácsi emlékezetközösség tagjainak többsége viszont egyáltalán nem foglalkozott elbeszélésében a háború okaival és előzményeivel. Sokan csupán egy rövid tudósítás formájában, elkerülhetetlen eseményként szövik elbeszélésükbe a háború kitörésének tényét. Ahogy ezt Ilonka élettörténeti elbeszélésében is láthattuk: elbeszélésében kerüli a magyarázatot a háború kialakulásának, epikus elbeszélésében pedig mindössze egy tagmondatban vezet be azt az új állapotot, amelybe került, hogy utána felbukkanó emlékeit történetekbe foglalhassa:

„(...) akkor gyűtt a háború.” (Ilonka)

Hasonlóan vezet be Géza is, aki otthon maradt, a háborús életszakaszát élettörténetében:

„És -- akkor kezdődött a háború.” (Géza)

Amál néni is tudósítások sűrűjében vezet be a háború kitörését:

„(...) És férjhez ment, és akkor ő dolgozott is a szakmájában. Mint ilyen gépirókisasszony, vagy na, még most is dolgozik. A fiam, az is Monostoron végezte. Az pedig ilyen --- mechanikus -- ilyen autószerelő --- mondhatom -- ilyen iskolája van. És akkor közbe jött a háború ránk. A lányom elvesztette a férjét.” (Amál néni)

Ez a szűk, kommentár nélküli, tudósító jellegű bevezetés általában kétféle elbeszélő típusra jellemző: azokra, akik otthon maradtak és azokra, akik nagyon fiatalon élték át a háború kezdetét. Az utóbbi csoport esetében ez az elbeszélési mód jól magyarázható azzal, hogy kisgyermekként keveset fogtak föl a körülöttük zajló eseményekből, illetve emléküik is kevés maradt róla. Ilyen típusú összegzéseket hallhatunk Júliától és Balázstól például:

„És harmadikosok lettünk, általános iskolások, mikor:mikor kitört a háború.” (Júlia)

„Hatodik osztályos voltam, amikor amikor a háború -- kitört.” (Balázs)

Mindkét fiatalra jellemző, hogy iskolai tanulmányaikhoz kapcsolják a háború kitörésének időpontját, ami jelzi azt is, hogy számukra elsősorban ebben a

folyamatban jelentettek változást, törést az új körülmények. A felnőtt, otthon maradt lakosság esetében a háború időszakának ilyen rövid, kommentár nélküli bevezetése – általában több életeseményről szóló tudósítás közé ékelve – az elbeszélőnek azt a motivációját mutatja, hogy integrálja élettörténetébe ezt a traumatikus emlékekkel telített időszakot.⁷ Az elbeszélésben a háború időszakának bevezetése mindig egy markáns határvonalat jelöl: az élettörténetnek egy elkülönített szakaszát, egy átmeneti állapotot, amelyben más törvények uralkodtak (Turner, 2002).

Az emlékezetközösség tagjai a háború kitörése kapcsán inkább arról számoltak be részletesebben, hogy mennyire nehezen fogadták el a konfliktus háborúba torkolásának lehetőségét. Ennek oka egyrészt abban rejlik, hogy magyarként a jugoszláv nemzetek önállósodási törekvéseit és konfliktusát nem tudták magukra vonatkoztatni. Másrészt a háború mint nem-várt tapasztalat (unclaimed experience) (Caruth, 1996) traumaként hatott életükben, és ennél fogva vált el-nem-fogadottá. Az elbeszélésekben az elfogadás hiánya úgy jelenik meg, hogy nem tudják megadni a háború kezdetének időpontját, illetve reflektálnak saját akkori meglepetésükre és a béke iránti reményeikre. Margit néni is ezt a meglepetését foglalja szavakba. Az 1991-es év nyári, konfliktussal telített hónapjait pedig egy rövid epikus elbeszélésbe ágyazza, viszont ő az egyetlen, aki hadművelési eseményekről is beszámol.

„Hát, ezt nem gondolta senki sem! (...) Ez úgy történt, hogy: hát készülődött itt már, készülődött hetekkel azelőtt. Mikor egyik napról a másikra csak beléptek a szerbek. Itt átjöttek Kiskőszegnél, Batinánál a hídon.” (Margit néni)

Zsuzsi néni szintén saját akkori meglepetésére reflektál, a kopácsi magyarok akkori vélekedésére emlékezik vissza, a közösség nevében beszél. Bemutatja azt is, hogyan értékelték az akkori híreket, milyen információt kaptak a háború elején. Viszont a háború okairól és előjeleiről egyáltalán nem szól elbeszélésében.

„Hát, úgy voltunk vele, hogy tudtuk, de nem akartuk elhinni. Azt gondoltuk, hogy vannak annyira okosak az emberek, hogy valaki csak megállítja eztet. Hogy nem szabad ilyennek megtörténni. De sajnos.(...) Hááát --- ott is azt, hogy majd kiegyeznek, hogy nem lesz háború. Aztán utána egymást vádolták. Jaj, mindig egymást vádolták!” (Zsuzsi néni)

A konfliktusok kezdetén a kopácsi emlékezetközösség tagjai nem a jelen politikai helyzetet mérlegelték, hanem a kommunikatív emlékezetben fennmaradt korábbi háborús tapasztalatok (elsősorban a világháborúk tapasztalatai) alapján próbálták stratégiát választani.

„Na, most mi úgy fogtuk fel ezt az egész háborút, hogy hát, volt itt már több háború, például az első világháború, második világháború. De ez a Kopács olyan kis félreeső falu, hogy aszongyák, hogy elmúlt a magyar hadseregnek - negyvenegybe, amikor bejöttek ide, szépen elmentek Bellyén keresztül,

⁷ Ugyanazt a narratív eljárásmodot lehet megfigyelni más traumákkal terhelt élettörténetek esetében is. Lásd erről: Rosenthal, 1995: 172.

Kopácsra be se jött senki. És akkor mi úgy gondoltunk, hogy nem lesz itt háború.” (Géza)

„Mikor elkezdődött nálunk ez a zavargás, végig abba voltunk, hogy nálunk nem lesz semmi. Eleve a világháborúk is -- Tehát lehetett érezni, de úgy elkerültek. Tehát ezt itt mindig úgy elkerülték. Voltak ilyenek, hogy az embereket elvitték dolgozni, vagy valami ilyen dolgok, de nem úgy, hogy most direkt itt lóttek, vagy direkt itt egymást támadták, vagy ágyúk, meg mit tudom én. És mi abba voltunk, hogy ez egy-két nap, és akkor ez így el fog csitulni, és minden oké lesz.” (Márta)

Ezekben az elbeszélésekben már nem a horvát diskurzus uralkodik, hanem a saját alsóbb rendű diskurzus, melyben a kopácsi emlékezetközösség egyrészt saját etnikai különállását helyezi előtérbe, másrészt falujuk félreeső, periférikus jellegét hangsúlyozza. Ezzel egyben a háborúból való (kívánt, de meg nem valósult) kimaradásra adnak magyarázatot. Ez az etnikai alapon kialakított elkülönülés lehetővé teszi, hogy narratívájukban ne kelljen állást foglalniuk egyik háborús fél mellett sem, valamint saját csoportjukat és életterületüket kívül tarthassák az erőszakos eseményeken. A horvátországi magyarok ebben a narratívában erkölcsileg tiszták maradnak, és pusztán a háború áldozatai. Ez az elbeszélésmód jelenik meg mind az otthon maradtaknál, mind a külföldre menekülteknél, és ez a narratíva állandóan variálódik a domináns horvát nemzeti diskurzussal. A kívülállás narratíváját azok a kopácsiak azonban nem vagy kevésbé tudják átvenni, akik a horvátok által ellenőrzött területekre menekültek és/vagy maguk vagy családtagjaik tevékenyen részt vettek a horvát függetlenségi mozgalomban és a „honvédő háborúban” (a HDZ tagjaként vagy katonaként). A kívülállás narratíváját jól összefoglalja Juci néni néhány mondata: „Hát, tulajdonképpen ez nem a mi háborúnk volt. És erre hivatkoztunk is mindég. Hogy: »Mi ezt nem akarjuk, nem akartuk. Mi teljesen különállóak vagyunk. Éljük a magunk kis életét.«” (Juci néni)

Szintén ezt a narratívát mutatja Anna elbeszélése is a konfliktus kezdetéről. Anna más, személyes tapasztaláson nyugvó történeteket is elbeszél, amelyeket a háború előjelének tekint: a gyerekek ligai osztálykirándulása elmarad, lánya Hercegszőlősön lövöldözésbe keveredik. A történetek mind a háború előjeleinek elbeszéléséből kapnak új értelmezést. Anna úgy meséli el őket, mint aki már tudja, hogyan kellett volna akkor értelmeznie és értékelnie az eseményeket. A jelek rossz olvasásából következően Anna számára is (és a közösség számára is, akinek nevében beszél) meglepetés a háború. A kopácsiak információhiányát az etnikai különbséggel és elhatárolódással magyarázza. „És akkor ilyen jelek voltak. De mi nem hittünk benne, hogy idejönnek! Mondtuk is: »Hát, jól van. Veszekedjen a két náció. Semmi közünk hozzá. Mi nem bántottunk mi semmit.«” (Anna)

A háború kezdetével kapcsolatban megmutatkozó eltérő narratívák, illetve a narratívák kiforratlansága, az elbeszélés rövidege vagy átugrása arra engednek következtetni,

hogyan alakult meg a kopácsi közösségben azzal kapcsolatban sem alakult még ki egy kollektív narratív séma, hogy mikor, hogyan és miért kezdődött el a délszláv háború, és ez miként jelent meg a közösség tagjainak életében. Ez a narratíva a kommunikatív emlékezet segítségével épülhet ki, amely „a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel” (Assmann, 1999: 51). Azonban az emlékezet e kommunikatív formája többszörösen gátolt a közösség számára. Egyrészt a kopácsi társadalmon belül a traumatizált egyének nem tudnak közös elbeszélést létrehozni a történetekről. Másrészt amiatt a sajátos helyzet miatt, hogy a közösség egy a háborús konfliktusba idegen etnikumként vonódott be, emlékeik, nézőpontjuk a délszláv háborúról szóló hivatalos diskurzusnak sem lehetnek részei.

„Ő itthon maradt. Mi elmentünk.” Életstratégiák elbeszélése

A háború kitörésével szoros összefüggésben, és annál kiemeltebb témaként jelent meg a beszélgetésekben a háború átmeneti állapotában alkalmazandó túlélési, avagy életvezetési stratégia és az erről hozott döntés története.

The image shows handwritten notes on graph paper. At the top, there are four columns with headers: KOPÁCSON, ESZÉKEN, MAGYAROR., and NÉNEM or. Below these are numbers: 335+, 127, 165, and 42. A circled note says '1991. jan. 308 Kopácson.' and another says '334' with '10ember?' below it. To the left, there's a small calculation: 335, 334, 66. Below that, a list of names and dates under the heading 'KOPÁCSON maradt gyermekek, fiatalok (0-20évig)'. The list includes names like Péter, Zoltán, and dates like 1996. Jan 8. A large circled note says '1996. Jan 8. én 288 ember Kopácson'.

1. számú kép: Egy kopácsi menekült jegyzetei az elmenekültekről és az otthon maradtakról

Számszerűen a következőket tudhatjuk e döntés következményeiről: A kopácsi lakosok közel 60%-a még 1991 nyarán elmenekült Kopácscról, és ezek a menekültek csak 1997 végétől térhettek vissza szülőföldjükre.

Pontos adatokat egy kopácsi lakos feljegyzéseiből tudhatunk meg, mely szerint 334 fő hagyta el a települést a háború kitörése után. Közülük 165-en Magyarországra, 127-en Eszékre és 42-en Németországba menekültek. Kopácson 335-en maradtak, de ez a létszám a háború alatt tovább csökkent. További támpontot adhat a menekültek számát illetően a helyi református gyülekezet megfogyatkozása: 1991-ben 573, míg 1993-ban már csak 280 lelket tartottak nyilván (Lábadi, 1996: 260).

A túlélési stratégia megválasztásában több szempont is közrejátszott. A kopácsiak élettörténeteit vizsgálva a legfontosabb szempontnak az életkor tűnik: az idősebb generáció otthon maradt megőrizni a vagyont, míg a fiatalabb generáció (legfőképpen a kisgyermekes családok) elmenekült. Ez a stratégia egy tradicionális minta követésén alapul, hiszen az idősebbek a világháborúk idején ezt az eljárásmódot tanulták meg felmenőiktől. A vagyon megőrzése és a fiatalok (a következő generáció, aki a fennmaradást biztosítja) megóvása olyan feladat volt az idősek számára, amely miatt képesek voltak magukat fizikai veszélynek és lelki terrornak is kitenni a háború alatt. Marika néni például szeretne volna elhárítani ezt a feladatot, amikor erőszakos események történtek a faluban, ám férje mindig meggyőzte róla, hogy ezt nem teheti meg:

„És akkor mindig aszonta: »De ha valamikor hazajönnek! Tényleg a négy falra! Innen mindent kirabolnak! Hát, próbáljunk még egy kicsit kitartani, hogy --«” (Marika néni)

Az interjúkban hasonlóan érvelt az idősebb generáció többi tagja is. A vagyon megőrzése nem csupán az anyagi károk viszonylagos elhárítását jelentette, hanem annak az esélyét is, hogy az elmenekült fiatalság a háború után visszatérjen a faluba, és a közösség fennmaradjon. Ezt a feladatot sok esetben a fiatalok sem vitatták el az idősektől. Margit elbeszélésében például teljesen természetesnek tűnik, hogy hetven év feletti anyósa maradjon egyedül a házban, háborús területen:

„Anyósom maradt itthon. Hetven - hetvenöt éves volt. Hetvenvalahány. Ő itthon maradt. Mi elmentünk. -- Autóba, és nyomás! ---” (Margit)

A középső generáció esetében e kétféle életstratégia (otthonmaradás vagy menekülés) variálódik más motivációk figyelembe vételével. Ezek a motivációk teljesen eltérők lehetnek, így további döntési szempont lehetett az otthonmaradás egyéni kockázata: horvát származásúaknak, illetve a HDZ (Hrvatska Demokratska Zajednica) párt tagjainak különösen veszélyes volt a megszállt területen maradni. Ez a szempont olykor felülírhatta a tradicionális szabályt, például Amál néni és férje esetében, akik noha idősebbek voltak, nem vállalták az otthonmaradást.

„Az én férjem, a vőm mind azt kell mondanom, hogy HDZ-sek voltak, ezek, akik most is a fő --- Ők végig azok voltak. Ezeket nem bírták a szerbek. És úgy döntöttünk, hogy életben mindent itt hagyunk, mert élet van, majd lesz. (...) És ezért hagytuk el az országot, mert HDZ-sek voltunk. És a szerbek a HDZ-t nem bírták.” (Amál néni)

A HDZ (Hrvatska Demokratska Zajednica) politikai párt 1990-ben nyerte meg a választásokat a Horvát Tagköztársaságban. A nyíltan a függetlenségért küzdő, jobboldali párt nem csupán a horvátok között örvendett nagy népszerűségnek, de a magyar kisebbség körében is számos követője volt/van, így Kopácson is. Azok a kopácsi magyarok, akik a HDZ pártba beléptek, a szerb megszállás következtében minimum is állandó zaklatásokra számíthattak a szerb hatóságok részéről. Ugyanilyen bánásmódra készülhettek fel azok is, akik horvát nemzetiségüként maradtak a Drávaszögben. Ennek ellenére voltak, akik vállalták horvátként is az otthon maradást, például Mária édesanyja, akinek emiatt fokozottan veszélyben volt az élete.

„Az anyukám otthon élt Kopácson. --- Így is ugye életveszélyben volt horvát létére. De ő egyszerűen nem volt hajlandó elhagyni a otthonát. Azt mondta, hogy akkor, hogyha őneki meg kell halni, akkor a saját házában a küszöbén fog meghalni, de ő nem megy el. (...) Azért is, mert közben tudtam azért én tudtam, hogy az én anyukámat háromszor majdnem lelőtték.” (Mária)

A háború időszakában ily módon a magyar kisebbségi származás nagyobb esélyt jelentett a túlélésre, az erőszakos zaklatások megúsására. Az otthonmaradás mint életstratégia tehát a háborúból való etnikai alapú kívülállás révén működhetett. Ezért is fontos ennek hangsúlyozása az otthon maradtak számára narratívájukban.

Egy másik szempont, amely befolyásolhatta a középső generációt a döntésben, hogy volt olyan nagyon idős és/vagy beteg hozzátartozójuk a faluban, akit nem hagyhattak magára. Így például Zsuzsi néni és Géza esetében:

„Sokan mentek Magyarországra, de mi nem. Itt volt a mama, aztán azért sem. Aztán mikor már mentünk volna, nem lehetett, mert elvették az útlevelünket.” (Zsuzsi néni)

„És akkor nem akartunk (...) elmenni. Én se nem akartam. Nagyanyám itt volt nálunk, 90 éves volt. És azt mondtam, hogy: »Az öregasszonnyal mit csináljak? Itt hagyjuk azt az öregasszonyt egyedül?« Na, most anyám is öreg volt. Hát, öregebb, meg egy ilyen kis vékony asszony. Hát, hogy gondolja el eztet? Nagyanyám meg jó kövér volt. És azzal már csak én bírok. Meg már alig bírt menni. És azt mondtam, hogy: »Én nem hagyhatom őtet el!« És akkor aszondtuk, hogy: »Jól van, gyorsan vége lesz itt ennek a háborúnak. Mert itt végigmegy, és kész.«” (Géza)

Géza elbeszéléséből láthatjuk, hogy a középső generáció sok tagja nem csak az idősebb gondozandó személyek miatt maradt a faluban. Az ápolás feladata önmagában nem lett volna elég érv a maradásra, ha nem bíztak volna a konfliktus gyors megoldódásában, illetve abban, hogy Kopácson mint félreeső zsáktelepülésen kevésbé lesznek érzékelhetők a háború következményei.

A fiatal generációt több szempont is motiválta a távozásra. Egyrészt az idősebbek is erre buzdították őket (a korábban bemutatott okokból), másrészt kisgyermeküket is meg akarták óvni a háborús traumáktól.

„Mert tényleg, akkor, amikor itt elkezdtek lőni is, mikor itten a szomszéd faluba, akkor a kisebbik lányom, a [név] nyolc hónapos volt. Akkor a szülők azt mondták, hát, szedelőzködjünk mi másnap, és menjünk el a faluból. Mert hát azér egy nyolchónapossal a pincébe hova lehet lemenni, hogyha? -- Mert láttunk, hogy jó nem lesz belőle. Akkor mi is átmentünk rokonokhoz.”
(Katalin)

De távoztak azok a fiatalok is, akik még gyermektelenek voltak. A fiatal férfiak egy része azért, hogy ne kelljen harcolnia, más része a horvát nacionalizmus eszméit követve azért, hogy Horvátországért harcolhasson.

„Akkor hát csak féltek. Meg így összebeszéltek a fiatalok, hogy nem akarnak fegyvert fogni. Meg hol fogjanak fegyvert? A saját szüleik ellen? Vagy hova állítják majd őket? Szerbiából lője majd itt a saját területét, meg a saját otthonát? És hát aszonta [a fia]: »Elment a barátom, elmegyek én is.« És a fiatalság így, hirtelen összeszedték magukat, és átmentek Magyarországra.” (Juci néni)

Noha a fiatal generáció a háborús konfliktus miatt távozott, többségük néhány hetes vagy hónapos távollétre készült fel, amely azonban valójában 1997-ig tartott. A menekültek többsége beszámol elbeszélésében saját felkészületlenségéről. Sokan beszéltek arról, hogy csupán rokonlátogatásként vagy balatoni nyaralásként tekintettek távollétükre. A narratívának így fontos részét képezi a kevés holmi, általában nyaraláshoz szükséges ruhák birtoklása, amellyel új életet kellett kezdeniük. Így emlékszik Mária is saját menekülésükre:

„Tehát gyakorlatilag nem tudtunk hazamenni. Eljöttünk nyaralni, és itt maradtunk három rövidnadrággal, két törölközővel, két pólóval és semmi egyébvel. - Otthon maradt minden.” (Mária)

Ugyanezt a történetet egészíti ki Mária fia is, aki nem saját emlékeit idézi fel, hanem anyja elbeszélését adja tovább, melyben a nagymama kabátjának hiánya játssza a főszerepet:

„És édesanyámnak - emlékszek, az egyik kedvenc sztorija - vagy ő: ilyen megható története, hogy amikor még Kopácson beültünk a kocsiba a ház előtt, akkor az én dédimamám hozta az ő nagy bundás kabátját. Hát, és ez ugye nyáron volt. És akkor az én édesanyám rögtön visszaparancsolta, hogy: »Hát, azt most, dédi, vidd vissza. Hát, azt most hova a francba hozol magaddal ekkora bundát?« És akkor mondta, hogy: »Hidd el, lányom, hidd el, lányom, hogy kelleni fog az még!« Merthogy nem jövünk haza egyhamar. Édesanyám visszaküldte vele. És akkor átjöttünk. És akkor mondta, hogy neki az volt az

első életcélja itt Magyarországon, hogy a dédinek tudjon venni egy kabátot. Merthogy ő azt megmondta, és igazából igaza volt.” (Zoltán)

Bár Zoltán ezt a „kabátos” sztorit nevezi édesanyja kedvenc megható történetének, Mária nem beszélt el saját élettörténetében. Bizonyára Zoltán sokszor hallotta a történetet édesanyjától, ám valószínűleg ez inkább az ő egyik kedvenc története lett, melyet – édesanyja emlékeit átörökölve – saját élettörténeti narratívájának részévé tett. Mivel Zoltán még túl fiatal volt ahhoz, hogy a menekülésre emlékezzen, ám életének fontos fordulópontjaként éli meg azt, az előző generációktól kölcsönzi emlékeit. Vagyis a háborús emlékek tehát intergenerációs emlékeként (lásd Auerhahn – Laub, 1998) élnek tovább. Az intergenerációs emlékezetre sok példát találhatunk a gyermekként elmenekültek körében. A 9 évesen menekült Szilvia szintén nem sok saját emlékekkel rendelkezik, amint az interjúrészletben elmondja. Mégis, a menekülés szituációját viszonylag jól tudja rekonstruálni:

„Úgy terveztük, hogy együtt elmegyünk a siklósi rokonokkal a tengerre -- nem a tengerre, hülye vagyok, a Balatonra. És --- ő: --- összepakoltunk egy vagy két hetes cuccot -- húgom pici baba volt, meg minden -- És átmentünk Magyarba. Akkor kezdtek még csak lőni ugye itt nálunk. És --- de hát mi úgy gondoltunk akkor, hogy jól van, ez pár hét alatt le fog csengeni, és akkor semmi, jövünk haza. Elmentünk a siklósi rokonokhoz --- Nem tudom, mi miatt --- Arra nem emlékszem, hogy végül eljutottunk-e a Balatonra. Szerintem nem. Nem tudom, erre nem emlékszem egyáltalán. És akkor hát ugye ott maradtunk kétheti ruhákkal, meg egy kilenc hónapos kisbabával.” (Szilvia)

Az intergenerációs emlékek adaptálása jól megmutatkozik abban, ahogy Szilvia többes szám első személyben mesél az utazásról, a döntésről és a vélekedésről, mely inkább szülei véleménye lehetett, mintsem az akkor kilenc éves lányé.

A fiatalabb generáció nagy része elmenekült a faluból, mégis néhányan (a feljegyzések szerint 39-en) Kopácson maradtak. Az ő esetükben általában nem annyira a vagyon védelme játszott közre, mint inkább a háborús konfliktus súlyának rossz felmérése. Márta például férjével és egy éves gyermekével maradt Kopácson, úgy, hogy bár időben elmenekült, túl hamar tért vissza a háborús területre.

„Na, most mi is úgy csináltunk, hogy tehetetlenek voltunk, amikor mindenki elkezdett menekülni. Mi is elmentünk. Mi is elmentünk. Pécsen voltunk rokonoknál. És --- Augusztusba mentünk el. Most pontosan a dátumot nem tudom. Augusztus tizen -- öt? Tehát pont ilyen --- akkor mentek el az emberek. És az volt a gond -- Egy hónapig ott voltunk a rokonoknál. És akkor nálunk csönd volt. Tehát mi --- (...) És akkor még lehetett telefonálni. Tehát a szülők mondták is, hogy: »Most nyugi van, most nyugi van.« És a férjemnek Laskón volt -- tehát itt, Laskón volt a munkahelye. És mondták neki, hogy na, most hogyha nem - Már egy hónapot elmaradtunk. És hogyha több mint egy hónap - - Mert az már szeptember, október közepe fele nem jövünk vissza, akkor

elveszíti a munkahelyét. Na, most abba a pillanatba, mi nem tudunk aztat, hogy ez tényleg ennyi évig fog tartani. Meg, hogy mi vár ránk! Ez meg a másik. Mi azt hittük, hogy most ez levonult. És akkor hát most elveszíti a munkahelyét. Hát, most azért nem éppen úgy van. Hát, hazajöttünk. Hazajöttünk. És ahogy hazajöttünk, rá egy hétre, tíz napra. Na, akkor kezdődött el az igazi haddelhadd. Akkor lezárták ugye az utakat. Hogy akkor már nem tudunk mozdulni. Tehát akkor mi már hiába szerettünk volna visszajönni - visszamenni. Mondjuk rá, én a kislánnyal elmehettem volna, de a férjemet automatikusan lekapcsolták volna. És elkapcsolták volna valahová. Itt ezen a részen nem tartották volna mint katonát. Hanem például elvitték volna Boszniába, vagy valahová. Fiatalember volt.” (Márta)

Márta narratívájában szükségét érzi, hogy magyarázatot adjon otthon maradásukra, sőt szinte mentegetőzik saját és férje nevében. Ez az attitűd jellemző azokra a fiatalokra, akik mégis a háborús övezetben maradtak. Míg az időseknek okuk volt maradni (a vagyon védelme érdekében tették), a fiatalabb generációval szemben ez az elvárás nem érvényesült, így elbeszélésük fontos része annak magyarázata, miért veszélyeztették saját és esetleg kisgyermekük életét. Ugyanígy tesz Júlia is, aki gyermekként tért vissza Kopácsra pár hónapnyi magyarországi tartózkodás után. Ő a döntés kapcsán nem csak saját magát, de szüleit is igyekszik felmenteni:

„Az anyuék átjöttek egy hónap után, és akkor én úgy döntöttem, hogy én inkább hazajövök. Hát, persze kilenc évesen nem tudja az ember felfogni, hogy milyen az, hogy háború. Másik meg, nem gondoltunk, hogy eddig fog tartani. Gondoltunk egy kis zavargás, maximum egy év. És akkor elrendezik. Hát, közbe meg hét évig tartott. Tehát akkor én hazajöttem.” (Júlia)

A túlélési stratégia megválasztása mind a menekültek, mind az otthon maradtak elbeszélésének kiemelt témája. Hiszen mindkét csoport számára fontos következményekkel járt a döntés, mely fordulópontot hozott életükben. Narratívájukban mindannyian bizonyítani akarják, hogy akkori döntésüket az akkori információk birtokában hozták meg, és akkor nem dönthettek másképp a bemutatott motivációk (vagyon őrzése / gyermekek mentése / menekülés a katonaságtól / vonzalom a horvát függetlenség eszméje iránt / idősek ápolása / munkahely megtartása / szülőföldhöz való ragaszkodás stb.) miatt. Mivel elbeszélésük a jelenből kiinduló retrospekció, ezért a jelen elvárásaihoz igazítva alakítják ki magyarázó narratívájukat. Az otthon maradtaknak a háború veszélyeinek és borzalmainak jelenkori tudatában indokolják akkori választásukat, míg a menekülteknek leginkább az jelent feladatot, hogy akkori felkészületlenségüket magyarázzák.

„... az olyan ideiglenes volt”. Az átmeneti állapot rendje a kopácsi közösségben

Az 1991 augusztusa és 1997 ősze közötti háborús időszakot átmeneti állapotként írhatjuk le a kopácsi közösség életében. Ez az átmeneti állapot Victor Turner (2002) liminalitás fogalmának mintájára határozható meg. A liminalitás Turnernél a rítus átmeneti szakaszát jelöli, ahol „a rituális szubjektum (az utazó) jellemzői bizonytalanok; olyan kulturális területeken halad át, amely alig vagy egyáltalán nem emlékeztet a múltbeli vagy az eljövendő állapotra” (Turner, 2002: 107). Ezt az átmeneti állapotot Turner ellentétpárokkal igyekszik megjeleníteni: így a liminalitás átmenetet jelent az állapottal szemben, totalitást a részlegességgel szemben, homogenitást a heterogenitással szemben, egyenlőséget az egyenlőtlenséggel szemben, névtelenséget az elnevezések rendszerével szemben, tulajdonnélküliséget a tulajdonnal szemben, státusnélküliséget a státussal szemben (Turner, 2002: 119-120). Ezt a fogalmi rendszert maga Turner is felhasználta komplex társadalmi jelenségek és folyamatok elemzéséhez. Bár ő inkább olyan békés mozgalmakat vizsgált, mint a hippik vagy a ferencesek közössége, írásomban a háború időszakának leírása alkalmazom elméletét.

Az átmeneti állapot kialakulásának több oka volt a kopácsi közösségben. Legfőképpen a szerb megszállás, a katonaság állandó jelenléte alakította át az addigi életnek a rendjét. A Drávaszög területére 1991. szeptember 4-én vonultak be a szerb irányítású Jugoszláv Néphadsereg alakulatai és a szerb szabadcsapatok. A hadsereg egészen a Dráva vonaláig tartotta ellenőrzése alatt a területet, az első frontvonal Eszéknél, a kopácsi réten húzódott. A megszállás a Drávaszög területén nem járt olyan mértékű harci cselekményekkel és pusztítással, mint Kelet-Szlavónia esetében, mivel a lakosság nem állt ellen. A területen a baranyai szerb katonai közigazgatás vette át az irányítást. 1991. október 6-án lezárták az utolsó, még járható határátkelőt az elfoglalt baranyai terület és Magyarország között, így aki idáig nem menekült el, már csak Szerbián keresztül, engedéllyel juthatott el külföldre. A területen 1991. december 19-én kikiáltották a nemzetközileg soha el nem ismert Krajinai Szerb Köztársaságot, melynek Kopács is része lett. A drávaszögi menekültek zöme (a becslések szerint kb. 28.000 fő) a magyarországi Baranya területén talált átmeneti otthonra (Mák-Vékás, 2004).

Ebben az átmeneti időszakban a megszálló katonaság és a háború szabályai szabták meg a mindennapi életet. Az új rend átalakította az otthon maradtak mindennapi időbeosztását, napi ritmusát. Ezt leginkább az olyan szabályok határozták meg, mint például a sötétedés utáni kijárási tilalom és az elsötétítés, melyek következtében megrövidült a napközbeni tevékenységek ideje (különösen a téli időszakban). Ezek az átalakulások az elbeszélésekben is jelen vannak, melyek közül csak néhányat idézek:

„Este hat órakor már kijárási tilalom volt, még az udvarba se volt szabad kimenni. Elsötétítés. És ezek jobban féltek a szerencsétlenek, mint mi, mert úgy jöttek ide: »Jaj, itt van egy kis rés! Itt van egy kis rés!«” (Margit néni)

„Négy órakor már nem szabadott kint lenni az udvaron se senkinek. Villanyt le.” (Józsi bácsi)

Mindegyik elbeszélőre jellemző, hogy ezeket a szabályokat nem tekintették sajátjuknak, hanem csupán a külső parancsnak engedelmeskedtek. Az elsötétítést tehát nem saját védelmükben tették meg, hiszen az ő narratívájukban az ellenség nem a frontvonal túloldalán állt. Az elsötétítés és a kijárási tilalom szabályai a háború első időszakát (1992-1993) határozták meg, amikor még heves harcok folytak a térségben a JNA és a horvát csapatok között, és a frontvonal éppen Kopács és Eszék között állt meg. Mégis az elbeszélők ezeket az életszínvonalukat erősen befolyásoló szabályokat a megszállás teljes időszakára kivetítik. Mivel a háború időszakát általában nem kronologizálják, ezek az emlékek kivetülnek a teljes átmeneti állapotra.

A napi ritmus nem csupán az új időbeosztással alakult át, hanem a napi tevékenységek megváltozásával is. A háborús konfliktus első időszakában a legtöbb otthon maradt számára lehetetlenné tette korábbi munkájának elvégzését. Akinek munkahelye volt, nehezen jutott el oda, ha egyáltalán működött még az üzem, bolt stb. Aki piacozásból élt, nehezen jutott el termékeivel a bellyei, pélfonostori vagy zombori piacra. Akinek földje volt, nem jutott el a földjeire. Ráadásul a munkáért kapott fizetség a gyors infláció miatt szinte semmilyen értéket nem képviselt. Józsi bácsi, aki pincéreként dolgozott a háború alatt is, így beszéli el ezt a szituációt:

„Hát, fizetést kaptam, de az olyan volt, hogy ha nem vettem azonnal rajta 10 márkát, akkor másnap már nem kaptam érte semmit. Óráról órára ment a devalváció vagy -- infláció - vagy hogyan mondják. Annyi fizetést kaptam, hogy egy kis hátizsákban kellett hazavinnem. Aztán odaadtam az unokáknak, hadd szórják el.” (Józsi bácsi)

Márta férje sem járhatott be munkahelyére, hiába jöttek vissza azért, nehogy elveszítse az állását:

„A férjem, ha csak tehetett. -- Na, persze a munkahelyére se bírt bemenni, mert hát nem lehetett bemenni. Tehát ez az ősz, és ez a tél így telt el. Úgy meghúztuk magunkat. ---” (Márta)

Viszont Márta elbeszélésében már megjelenik az állapotok relatív javulása is, amelyről a legtöbb kopácsi nem beszél:

„És akkor ez így tartott --- Hát én nem is tudom - második év tavaszáig. És akkor utána be kellett induljon -- Kellott vetni, kellott aratni, kellott tovább dolgozni. A szerbek átvették az irányítást. És akkor így továbbra is volt neki munkahelye --- Tehát eleve, ami meg lett termelve, amit itt megcsináltak, az mind a Baranyának a kizsákmányolásához vezetett. Mert mindent elvittek. Tehát az embereknek a vagyonát is elvitték.” (Márta)

Ugyanakkor Márta is úgy ábrázolja a Drávaszöveget, az itt élő embereket és munkájukat mint áldozatokat, kizsákmányoltakat. Tehát a helyzet javulása, a lehetőség a munkavégzésre, nem az otthon maradtak életszínvonalának javulását jelentette, hanem

a megszállóékét. A kizsákmányolásról Juci néni is beszél, akik állattenyésztéssel tudták fenntartani magukat a háborús időszakban is, bár ez sem volt jövedelmező:

„Én meg akkor itthon a jószággal. Magam. Meg azért el-eljöttek is. Meg jöttek, hogy ugye itt van disznó, lehet innen vinni. Beálltak a teherautóval, és fölpakoltak tízet, tizenkettőt. Volt, aki fizetett valamennyit, mikor a dinárnak is már alig volt értéke. De úgy elvitték, hogy többet -- Meg nem is kereshettük. Mert az embernek a fejébe került volna, ha valamit ellenmondott volna. Úgyhogy az odaveszett.” (Juci néni)

Mivel a munkára kevés lehetőség volt, ezért az otthon maradtak többsége, a háztáji feladatok elvégzése után másfajta tevékenységeket keresett. Itt érhetjük tetten a közösségekben az átmeneti állapot következtében kialakult *communitas* alapú viszonyrendszert. A *communitas* fogalmát Turner a következőképpen határozta meg: [...] strukturálatlan vagy csak kezdetlegesen strukturált és viszonylag differenciálatlan *communitas*, közösség, sőt egyenlő individuumok együttvalósága, akik közösen alávetik magukat a rituálét vezető idősebbek általános tekintélyének és hatalmának (Turner, 2002: 109).

Természetesen ezt a fogalmat csak áttételesen alkalmazhatjuk az otthon maradtak csoportjára, amennyiben ők a szabályokat meghatározó katonaságnak és új szerb vezetőségnek kellett alávetniük magukat. Viszont egyfajta egyenlőségen alapuló közösségi érzés kialakult a Kopácson élőkben. Így például a megnövekedett szabadidő közös eltöltésében, amelyről például Géza is beszámolt:

„Nem bántottak bennünket a szerbek. Na, most voltak, akikkel hülyéskedtek. De nem ezzel az én csapatommal, akikkel együtttartottunk. Ne mondjam, hogy -- Olyan alkalmak voltak, hogy - Mit csináljunk? Itt nem volt semmi szórakozás, akkor kártyáztunk.” (Géza)

Az „én csapatom” alatt, akiket Géza saját közösségeként megjelölt elbeszélésében, a faluban maradt fiatal vagy középkorú férfiakat értette, akik ebben az időszakban különösen összefogtak, hiszen ők fokozott veszélynek voltak kitéve, mivel mindig fennállt a veszély, hogy elviszik őket katonának. Ezért ők igyekeztek védeni egymást, és közös menekülési útvonalakat dolgoztak ki.

„Mert hát mindig azt, hogy hogy is szökünk, hogy menekülünk, ha valami baj van. Hogy ki tudjunk a házból menekülni. Mindig fantáziáltunk valamiért, hogy hát csak hogy tudjuk menteni a bőrünket, ha olyan helyzet lesz egyszer véletlenül, hogy komolyan jönnek.” (Géza)

Az otthon maradt férfiak nem kaptak behívót a szerb hadseregbe katonának. A kopácsi narratíva szerint azért nem, mert a kopácsi lakosokat, és általában a magyarokat a szerbek „usztasabarátként”, vagyis a horvátok pártján állókként jelölték meg, így nem mertek fegyvert adni a kezükbe. Ezért azonban a magyar férfiaknak

munkaszolgálatot kellett végezniük. A kopácsiak esetében ez azt jelentette, hogy a kopácsi réten, a frontvonalban kellett árkokat ásniuk. Juci néni szerint az akkori magyar nemzetiségű polgármesternek köszönhető, hogy a kopácsi férfiaknak nem kellett bevonulniuk. Juci néni elbeszélésében felnagyítja saját közösség vezetőjének hatáskörét, amely arra szolgál, hogy ezzel erősítse elbeszélésében a magyarok kívül maradásának narratíváját.

„Férjem már nem volt katonaköteles. A polgármesterünk (...) ő azt mondta, hogy: »A magyarság nem fog fegyvert. Ti akármit csináltok. Tehetitek kényszerszolgálatára.« Mentek is ilyen lövészárkokat ásni, meg rönköket hordani. A réten akartak bunkerokat csinálni. Közbe ez ilyen vízjárta terület. Ez teljesen potya munka volt. Mert rájött a tavaszi árvíz, és fölvette. Mint az ürgéket, kiöntötte őket. El kellett onnan jönni. Meg hát, a rétről nem lehet ilyen hadműveleteket csinálni. És hát így dolgoztattak velük. A férjemnek is menni kellett, traktorral is [horvátul mondja], tehát pótkocsival is.” (Juci néni)

Márta férje szintén volt munkaszolgálaton, amiről Márta így beszélt:

„A magyar embereket mind kivitték az első frontvonalba dolgozni, ásni velük. Ők hátul voltak, fegyverrel. Más meg menjen lapáttal előre. Hát, szóval!” (Márta)

A kívülmaradás narratívája a munkaszolgálat leírásában is megjelenik, hiszen a magyarok itt is egy külön csoportot alkottak. Ebben a narratívában a magyar férfiak egyrészt ismét mint áldozatok jelennek meg, akiket munkára kényszerítettek, ugyanakkor ők a hősök, nem a fegyveresek, hiszen ők kerülnek veszélyesebb helyzetbe. Sőt, ártatlanságuk is megőrződik, hiszen nem harcolnak, nem gyilkolnak.

A communitas-szerű viszonyok megnyilvánulása az otthon maradtaknál nemcsak a férfiak között volt tapasztalható az elbeszélések szerint. A kényszerszolgálat által nem érintett idősek és nők is igyekeztek összefogni. Sok elbeszélésben hangsúlyozták, hogy a veszélyes időszakban, az éjszakai légi riadók alatt a szomszédok összegyűltek, és valakinek a pincéjében együtt töltötték el az éjszakát:

„Akkor nem aludtunk itthon, amikor a háború volt, amikor a légiriadó volt. Itt ebben az utcában egy idősebb házaspár --- Egy nagy pince volt. Tizenhárman voltunk ott.” (Zsuzsi néni)

„Ide jöttek le a szomszédok is, mert olyan nagy pincénk van. Hogy itt üldögtünk reggelig, meg úgy vártunk a reggelt itten, hogy jaj, megvirrad-e már. Hogy Istenem ugyan mire ébredünk föl? Hogy borzasztó volt, na.” (Marika néni)

A communitas jellegű közösségi élményről a menekültek is beszámoltak. Bár a menekültek a magyarországi Baranya sok településén szóródtak szét, nagyon fontos volt, hogy számon tartották, ki hol tartózkodik, összejártak, és informális, szociális hálózatot működtetve adták át egymásnak a híreket. Ebben a közösségben szintén átmeneti egyenlőség és testvériség működött. Erre az átmeneti viszonyrendszerre azért is szükség volt, mert eleinte a menekülteket nagyon zsúfoltan sikerült elszállásolni. Általában a rokonok kerültek egy helyre, de sokszor barátok is. Amál néni például a

baranyai Zengővárkonyban az első évben egy magyar családnál lakott, rokonaival együtt:

„A [név]-ék mindent befogadtak. Engem és a férjemet. A lányom meg a vőm pedig az [név]-nál voltak, a [név]-nál. Mi elől aludtunk, a középsőbe meg a sógornőm és a férje. Azok minden este odajártak, de nappal együtt voltunk. Meg a [magyar házigazda neve] is ott volt. Nagyon sokan voltunk, de megvoltunk.” (Amál néni)

A háztáji kertészkedéssel foglalkozó Katalin magyarországi menekülteként a kopácsi pedagógusokkal került szoros barátságba, amit nagyra értékelt:

„Mert tényleg az egyik a másikho jártunk. Főleg meg úgy, mint mi is az [név] tanárnőekkel, az [név] tanárnőekkel. Akkor mi voltunk ottan, akkor közbe a rokonok is. Na, hát ők már ott voltak. - Az egyik Beremendbe volt, a másik meg -- Nagyharsányba. Így van. Meg akkor voltak Harkányba is barátok. De általában azért esténként vagy hétvégenként azért mindég összetalálkoztunk, összebeszéltünk. Hol egyikünknel voltunk, hol másikunknál. De ezekkel az [név], meg [név] tanárnőekkel, ezek meg jóformán azt lehet mondani, hogy nem voltunk -- Mert jól van, tudtunk, hogy falubeliek, mert tanárnők -- Egyik este egyiknél voltunk, másik este ők voltak nálunk. Ha valami olyan volt, akár névnap, akár születésnap, akkor ővelük ünnepeltünk. Úgyhogy ők voltak a családjaink.” (Katalin)

Katalin családként nevezi meg a menekültek közösségét, amely ismét rámutat arra, hogy a nők számára ebben az időszakban milyen fontossággal bírt a család és a közösség fenntartása. Mivel a szűkebb család szétszakadt, ezért azt a tágabb család (a kopácsi közösség tagjai) helyettesíthetik.

A kopácsi menekültek saját közösségében kialakított szociális háló lehetővé tette, hogy a számukra fontos információk mindenkihez eljuthassanak. Így adták tovább például 1997-ben az első hazalátogatás lehetőségének a hírért is. Az utazást megszervező Mária elbeszélése szerint az első buszra azok a kopácsi menekültek ülhetek fel, akik e kapcsolatrendszer révén értesültek az utazásról, és időben jelentkeztek nála:

„Ő: ak-kor alapvetően az én baráti köröm volt ott, meg a - hát akik Pécsen voltunk, meg környékén, tehát őket tudtam értesíteni, meg még hát tovább futott így a hír, és akik ott voltak, ő öközülük került ki tulajdonképpen ez a -- ez a kis csoport.” (Mária)

Ágnes is beszámolt arról, hogy így értesült a hazalátogatás lehetőségéről:

„Akkor szóltak innen lentről Siklósról. -- Mert, figyelj, ez a falu is olyan, mint egy nagy család. Tehát most mindenhol volt valami, te mindenről tudtál. Tehát

olyan nem volt, hogy te ne tudj valamiről. Haza lehetett jönni, akkor mindjárt telefonáltak föl Pestre, hogy nem tudom én, haza lehet menni, most már ez a harmadik autóbusz, ami megy le Baranyába, Kopácsra.” (Ágnes)

Az 1991 és 1997 közötti időszakot a menekültek nem a háborús rend miatt fogták fel átmeneti állapotként, hanem egyrészt megváltozott státuszuk és (anyagi, szociális) helyzetük miatt, és még inkább azért, mert ők maguk „átmenetinek” tekintették magyarországi életüket. Az átmenetiség felfogásukban pedig ekkor még azt jelentette, hogy ha visszatérnek, változás nélkül ugyanúgy folytatják életüket, ahol félbehagyták. Ez a szemlélet főként az első évre volt jellemző az elbeszélők szerint, amikor még csupán néhány hónapos távollétre számítottak.

„Minden este a rádiót hallgattunk, hogy: »Na mikor mondják azt, hogy a menekültek hazatérhetnek!« Meg mindig olyan állapotban voltunk, hogy: »Majd csak most már mondik, hogy haza lehet menni.«” (Katalin)

Ebben az első időszakban sokan még nem kezdték el szervezni az életüket sem: nem kerestek munkát, hanem tartalékaikból éltek, gyermekeiket nem adták iskolába. Az átmeneti állapotnak ezt az első szakaszát a menekültek narratívájukban tehetlenségként, „bénultságként” jellemzik. Így beszél erről Anna is:

„Az volt a --- mert az ember úgy fél évig, egy évig olyan béna volt, mert az olyan ideiglenes volt. Hogy nem megyek, nem csinálok semmit, csak azt a hülye rádiót hallgatom. Elnézést. Mert jöttek a szónoklatok mindenhol. Zágrából. Mindenhol. Hogy ez van, az van. Visszaverjük. Visszafoglaljuk. Megyünk haza. Mennek haza a menekültek. De ez annyira hamis volt.” (Anna)

Néhány hónap elteltével azonban a menekültek többsége elkezdte megszervezni magyarországi életét. Az átmeneti állapot érzékelése azonban változatlanul fennállt, különösen azoknak a menekülteknek az esetében, akik hatévnyi távollétük alatt is végig a hazatérést várták, ezt tekintették egyetlen jövőképüknek. Mindez tipikus kényszermigráns narratíva, amely merőben más, mint az önként vállalt migráció narratív sémái.⁸

Az átmeneti állapot elbeszéléséhez hozzátartozik mind az otthon maradtak, mind az elmenekültek esetében a hiányok megjelenítése. Ezt már részletesen elemeztem Ágnes élettörténete kapcsán is. A hiányok az otthon maradtaknál fizikális és érzelmi szinten is megjelennek. A fizikai hiányok egyrészt az áruhiányt jelentették. Az áruk közül is különösen kiemelkedik az elbeszélésekben a „jó” vagyis fehér búzakenyér hiányolása. Margit néni például fontos emlékként meséli el azt a történetet, amikor unokáitól kapott fehér kenyeret egy magyarországi látogatása során:

„Itt a boltba csak fekete kenyér volt. El lehet képzelni a minden után milyen volt, mikor én - mert nekik pékségük volt -- hoztam haza a fehér kenyeret. Ilyet

⁸ Lásd erről részletesen például: Kovács-Meleg, 2000; Kanyó, 2002.

mi akkor nem is láttunk! És mikor először lehetett Eszékre menni, akkor is csak a kenyeret hoztuk.” (Margit néni)

Az áruhiány mellett a közüzemi szolgáltatások (villany, víz, telefon) hiányára emlékeznek az otthon maradtak, ami talán még inkább meghatározta a mindennapok átalakulását. A villany hiánya következtében az otthon maradtaknak a gazdálkodás régebbi formáihoz kellett visszanyúlni, hiszen áram nélkül sem a mélyhűtőben nem lehetett élelmiszert felhalmozni, sem nagyüzemi gazdálkodást, állattenyésztést nem lehetett végezni. Erről szintén az állattartással foglalkozó Juci néni beszélt részletesen, hiszen őt ezek a hiányok mindennapi munkájában és pénzkereseti forrásában gátolták:

„Olyan problémánk volt, hogy volt a kertbe egy ilyen kézipumpás kutunk, és arról itattuk vályúból, mert nem tudtuk nekik a tartályt megtölteni. Így tettek nekünk a sok villanykimaradással. Hát, mindenféle módon, de -- Akkor meg, amikor villany volt, akkor a férjem darált. Mert hát muszáj volt a jószágoknak is darálni. Meg az volt a szerencsénk, hogy volt ilyen lesilózott kukoricánk. Az készen dara. Van itt két nagy tartály, a pajtából rekesztettük el. Hogy abba volt ilyen lesilózott kukorica. És akkor azt is tudtunk velünk etetni.” (Juci néni)

A hiányokról a menekültek is beszámoltak, bár az ő esetükben ezek a hiányok nem a háborús állapotok, hanem saját rossz anyagi körülményeik miatt léptek fel. Éppen ezért a menekültek elbeszélésében nagyon fontos szerepet kapnak a munkák, amelyeket végeztek annak érdekében, hogy jobb életszínvonalat teremtsenek maguknak és családjuknak. A menekülteknél ez a narratíva igen kiemelkedő, több élettörténetben tematikus mezőként vagy fedőnarratívaként szolgál, hiszen számukra fontos bizonyítani, hogy abból az alacsony értékű státuszából, amelyet a menekültség jelentett, képesek voltak kitörni saját szorgalmuk és munkájuk által. A segélyek elfogadását megaláztatásként beszélik el, narratívájukban fontos annak hangsúlyozása, hogy nem szívesen éltek ezzel a lehetőséggel:

„Tudom, amikor először mentünk gyűjteni, akkor sírtunk. Azért mert előtte két évvel, vagy három évvel az erdélyieknek gyűjtöttek itt. [Halkan nevet.] És akkor vittünk sok holmit. Hárman mentünk. A sógornőm, a lányom, meg én. Mert kell cipő, kell ruha. Hát, nincsen kabátunk. A sógornőmnek volt egy kabátja, de az is a fiának a kinőtt kabátja volt. Szóval kellett. Jött a hideg. Sírva válogattunk. És akkor mondta ott egy hölgy, hogy csak ne sírjak. --- Na, nyomorult helyzet volt. Nyomorult. Nagyon nyomorult.” (Anna)

A felnőtt menekülteknek ezek a munkák szabták meg mindennapi életritmusukat. Például Amál néni, aki a háború alatt egy magyarországi, baranyai faluban élt férjével, az egész interjú alatt igyekezett hangsúlyozni saját munkabírását mint alapvető erkölcsi törvényt:

„Hát, én dolgoztam. -- Négy álló esztendejig egy helyt. Az nem éppen olyan. Pékségbe egy évig dolgoztam, és '97-ig -- három évig ebbe a feldolgozóba. De én tapasztaltam, hogyha valaki dolgozik, és tud dolgozni, akkor meg vagy fizetve és becsület is kell. De én olyanokkal dolgoztam, akik nem éppen voltak becsületesek, meg nem szerettek dolgozni. Őnekik előrébb volt a [segély]. Én nem. Én most is dolgozok.” (Amál néni)

A munkák, amelyeket a menekültek végeztek Magyarországon, általában nem feleltek meg eredeti végzettségüknek, sokkal alacsonyabb státusú munkakörök volt. A legtöbb lehetőség az idénymunkában volt, így például nyáron a harkányi gyógyfürdő környékén vagy ősszel a siklósi és villányi szőlészetekben. Ezek a munkák eleinte feketén zajlottak, de a menekülteknek magyar állampolgárság nélkül más lehetőségük nem nagyon volt. Anna, könyvtáros végzettséggel, szintén alkalmi munkákból tartotta fenn családját:

„Akkor alkalmi munkára mentünk. Mentünk szüretelni, fát ültetni. Akkor is, ha nem tudtunk [nevet], mert hívtak. Hívtak is, fizettek is. Szaladtam borsót szedni. Hát, úgy mint a többit. Meg hát tudunk azért dolgozni. A falusiak tudnak dolgozni. Hogy legyen egy kis plusz pénzünk. És akkor azt úgy elnézték.” (Anna)

Katalinék is segédmunkásként kezdtek, majd ebből a státusból sikerült kiemelkedniük, kihasználva a Baranyában felpezsdült kereskedelmi életet, mely szintén a háború következménye volt.

„Hát, fél évre rá, vagy hogy kezdtünk. Kaptunk munkát. Akkor a férjem is kőműves mellett dolgozott -- Akkor utána volt ilyen bosnyáknak, az Makóru, Szegedrűl szállította ja hajmát, meg ilyen zöldségféléket. Akkor ez ment neki a férjem, mint tolmács. Akkor utána egy másik bosnyák az meg Drávaszabolcson megnyitott egy ilyen nagy ábécészerűséget, mert akkor volt ez a nagy roham, hogy mindent jöttek át vásárolni. És akkor hát egy nagy üzletet. Hát, akkor ottan talán fél évig, ha dolgozott, mert utána az is megszűnt. Akkor szerszám - Mert volt Kozármislenybe egy ilyen ismerősünk. Akkor annak volt ilyen nagy szerszám-lerakata. Akkor amellet dolgoztunk. Úgyhogy először - először a férjem csak szállította a szerszámokat így üzletkebe. Akkor ő rábeszél bennünket, hogyha tudnánk egy üzlethelyiséget Siklóson, akkor ő föltöntené áruval.” (Katalin)

Klárka, akivel az eszéki piacon beszélgettem, családjával együtt a villányi borvidéken dolgozott egy híres pincészetnél. Klárka számára ez a munka nem jelentett státuszcsökkentést, hiszen jelenleg is háztáji kertészként dolgozik, de Magyarországon velük együtt dolgozott a szőlőben mérnök végzettségű rokona is. Klárka szívesen emlékszik akkori munkahelyére és munkaadójával a mai napig jó viszonyt ápol.

„A [név] minden évben meglátogat minket a Halásznapi napokon. (...) Mi is szoktunk menni [magyarországi település]-re. Amikor már meglátom a hegyet, izzadni kezd a tenyerem! A [név] már úgy kiépült! Mondtam is neki, miért nem fogott ott minket, akkor már mi is úgy élnénk.” (Klárka)

Voltak persze sikeresebb karriertörténetek is, mint az előző fejezetben bemutatott Máriáé, vagy Mátyásé, aki fél év után helyezkedett el annál a magyarországi vállalatnál, ahol ma is középvezetőként dolgozik. Az elmenekült pedagógusoknak pedig lehetőségük nyílt, hogy az ideiglenesen létrehozott mohácsi menekült iskolában tanítsanak. A menekültek a Magyarországon szerzett munkákról általában pozitívan mesélnek, hiszen ezek biztosították a lehetőséget számukra, hogy kitörjenek a megalázónak vélt menekült státuszából.

A menekültek másik fontos törekvése volt a (viszonylag) önálló lakáskörülmények megteremtése. A kopácsi, és általában a magyar nemzetiségű menekültek nem táborokban éltek, hanem már úgy lépték át a határt, hogy tudták melyik magyarországi ismerősüknél vagy rokonuknál fogják eltölteni azt a néhány hetet vagy hónapot, amire felkészültek. Anna fontosnak is tartotta ezt hangsúlyozni elbeszélésében:

„Hát, mi nem voltunk táborlakók. A kopácsiak asszem senki sem volt táborban. Mert mindenkinek vagy volt ismerőse, vagy volt egy kis pénzünk.” (Anna)

Ezek az ismerősöknél talált szállások azonban csak átmeneti megoldást jelentettek, hiszen a több éves elszállásolást a családok már nem vállal(hat)ták. Így a menekültek alapvető élménye volt a költözködés, ami szintén megerősítette az átmenetiség tapasztalatát. A szálláskeresés és otthonteremtés így minden menekült elbeszélésének fontos részét képezi, és egyben beépül a státuszemelkedés narratívájába, amely szerint a jobb lakókörülményeket munkájukkal tudták előteremteni. Bár sok elbeszélésből kiderül, hogy a lakásokhoz, házakhoz a menekültek magyarországi ismerőseik segítségével jutottak, mégis narratívájukban hangsúlyosabb, hogy az ő munkájuk nyomán váltak ezek a helyek valódi otthonná. Mátyás például, aki feleségével és kis gyermekeivel jutott egy üresen álló házhoz Kozármislenyben⁹, szintén azt emelte ki, hogy milyen rossz állapotokból kellett felújítaniuk a házat, amelyben ma is élnek:

„Hát, így véletlenül kerültünk ide, Kozármislenybe, mert volt egy ismerősöm, aki eredetileg ide nősült, és ők is itt vettek házat. És akkor szóltak nekünk, hogy ez az épület, ez üres, és hogy itt lakhatnánk. És eljöttünk ide megnézni. (...) Eljöttünk ide megnézni, hogy hogy néz ki. (...) Tehát itt ez, eze ez a ház, ez egy nulla - volt. Úgyhogy én csak odáig jöttem be az ajtóig [a bejáratú ajtóra mutat] és mentem ki, mer mondom: »Ebbe nem akarok lakni.« (...) És akkor, ugye, egészségügyi meszelés, javítás, szedett-vetett bútorok, - ahány téglá, annyi fajta. Tehát ilyen, ilyen nyomor, - ugye, két kisgyerekekkel. Egy vaskályha itt, amiami

⁹ A településre nagy számban érkeztek kopácsi menekültek, ezért is lett Kozármisleny Kopács testvértelepülése.

nem melegített. Úgyhogy nagyon kemény évek voltak azok. (...) De hát itt föladat, ugye, hogy föl kell újra állni.” (Mátyás)

Amál néni és férje harmadik költözésükkor szintén egy üresen álló, saját házat kaptak, amelyet elbeszélése szerint felvirágoztattak:

„Kihaltak az öregek, és akkor mi ott laktunk. Ott jószágot tudtunk tartani, ott -- Szóval azt mondom, hogy a Paradicsomba kerültünk, csak dolgozni kellett. Úgy kaptunk meg, hogy karbantartsuk azt a házat. És akkor mi csináltunk mindenfélét. Karbantartottuk, meszelttünk. Nagyon szép volt. Még egy kis kőműves munka, meszelés, és már be is hurcolkodtunk. Gyönyörű volt, parasztház volt (...).” (Amál néni)

Amál néni még tíz év elteltével is nagy elragadtatással beszélt magyarországi házuokról, melyet sajnáltak ott hagyni, amikor hazaköltöztek. A ház emlékét számos fotón őrzi, melyeket nekem is szívesen megmutatott.

2. számú kép: Amál néni fotója magyarországi házáról
© Lévai Gábor

A kopácsi menekült családok többsége azonban csak kisebb átmeneti lakásokhoz jutott, különösen, ha családfő nélkül érkeztek Magyarországra. Általában több rokon élt együtt ezekben a lakásokban. Például Viola gyermekeivel, kopácsi szomszédasszonyával és annak gyermekeivel élt együtt Mohácson:

„Akkor mi elmentünk Pécsre. Ott volt egy unokabátyám. A [pécsi cím] alatt volt egy nagymamánk, akihez elmentünk, és ott voltunk nála három napig. És akkor utána a [szomszédasszony]-nak a testvérének volt egy ismerőse, akinek Mohácson volt egy kiadó lakása, és mi oda elmentünk a [mohácsi cím] alatt. ott éltünk három évet, mind az ötöt, tehát öten voltunk.” (Viola)

Az átmeneti állapotban nem csak az idő, a napi ritmus változott meg, de a térérzékelés is. Röviden szeretnék utalni arra a tényre, hogy a megszállás ideje alatt mennyire korlátozott volt a falun belüli és kívüli mozgás lehetősége, illetve mennyire új földrajzi helyek jelentek meg az otthon maradtak mentális térképén. Ugyanígy a menekült esetében is fontossá váltak azok az útvonalak, amelyeken otthon maradt szeretteik közlekedtek. Továbbá azok a magyarországi, baranyai települések váltak kiemelkedő helyszínekké, ahol ők maguk, illetve rokonaik, barátaik otthonra találtak.

„Én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb.”

Találkozás az idegennel

Az elbeszélésekben a kopácsiak a Másik megtapasztalásáról is megemlékeznek. Ezeket a történeteket Georg Simmel nyomán az idegennel való találkozásként jelöltem meg: [az idegen] olyan személy, aki ma jön és holnap is marad; [...] egy adott térbeli környezethez rögzül, de nem tartozik már ide eleve, és olyan minőségeket emel be ebbe a térbe, amik szintén nem tartoznak ide (Simmel, 2004: 56).

E definícióban egyszerre benne rejlik a fizikai közelség, illetve a kulturális, tudásbeli távolság. A kopácsi emlékezetközösség elbeszéléseiben csoportoktól függően mást jelent az idegen megtapasztalása. Az otthon maradtak számára azok az idegenek, akik belépnek az általuk lakott térbe, sőt átveszik az irányítást a közösség felett. Vagyis jelöli ez a fogalom mind a Szerbiából érkezett, különböző nemzetiségű (szerbiai szerb, vajdasági magyar, cigány stb.) katonákat, illetve az új, helyi és szerbiai szerbekből alakult katonai közigazgatás képviselőit. Ezek a személyek olyan értelemben nem jelentenek idegenséget, hogy a multietnikus Jugoszlávia népeit képviselik, akikről már korábban is volt tapasztalata a kopácsi magyaroknak. Abban a minőségükben azonban idegenek, hogy „a háború kultúráját” hozzák el Kopácsra és egy olyan ideológiát közvetítenek Nagy-Szerbia létrehozásáról, amely a kopácsi lakosoktól távol áll, és ez a kölcsönös meg nem értéshez vezet. Az idegen a drávaszögi felosztásban további dichotómiákat fed le, a megszálló (uralkodó)–megszállt (elnyomott); illetve az agresszor–áldozat ellentétpárokat. Főként ez utóbbi dichotómia szerint beszélnek el az otthon maradt kopácsiak az őket ért háborús traumákat. Továbbá az idegenek csoportjába tartoznak az ENSZ békefenntartói alakulatának (UNPROFOR) 1992 tavaszától Kopácson állomásozó katonái, akik kulturálisan is meglehetősen nagy távolságot jelentettek a kopácsiak számára. Ezzel szemben a menekültek elbeszélésében az idegen meghatározása megfordul, amennyiben ők lesznek az

idegenek (menekültként) egy másik kultúra tükrében. Ennek az idegenségérzetnek a paradoxonja a menekültek esetében, hogy saját etnikai meghatározásuknak mond ellent, miután őket éppen Magyarországon tekintik idegennek, noha ők magukat magyarnak vallják. A menekültek elbeszéléseiben főként e tapasztalat jelenik meg konfliktusként vagy akár kisebb traumaként is.

Amint e rövid bemutatásból is láthatjuk, az idegen megtapasztalásának erősen etnikai meghatározottsága van az elbeszélésekben. A drávaszögi magyarok egy sajátos, etnikai alapon szerveződő viszonyrendszerbe kerültek a háború alatt az egymás ellen harcoló nemzetekkel. Az itt élő magyaroknak a második Jugoszlávia időszakában a horvátokkal alakult ki szorosabb kapcsolata, hiszen a Horvát Tagköztársaság területén éltek. Ugyanakkor multietnikus szülőföldjükön szerbekkel, bosnyákokkal és romákkal is kapcsolatban voltak. A délszláv háború kitörésével a magyarok egy köztes állapotba kerültek: két nemzet között kellett választaniuk, hogy ki mellé állnak. A háború tehát megkövetelte a helyi magyar kisebbségtől a hovatartozás kifejezését, az ellenséges nemzetek közül valamelyikkel való azonosulást, ami ellentétben állt addigi viszonylag szabadon kinyilvánítható nemzeti kisebbségi identitásukkal. Margit néni a következőképpen fogalmazta meg ezt a dilemmát elbeszélésében:

„Mert az, hogy: se az egyikkel, se a másikkal. Most melyiket? Na, azért a falu - a fiatalok, azok a horvátokhoz pártoltak. Nagyon sokan átmentek. Kellett is, meg elmentek önként is a gárdába.” (Margit néni)

A horvát kötődések, az addigi közvetlenül horvát fennhatóság megtapasztalása miatt, illetve mivel a horvát nép vallását, kultúráját tekintve közelebb áll a magyarhoz és a közép-európaihoz, a magyarok többsége a horvátokat támogatta. Ugyanakkor szerb megszállás alatt, a szerb rendszer szerint éltek. A horvátok támogatása többféle módon kifejeződhetett: a Horvát Nemzeti Gárdában harcolástól egészen a horvátokkal való személyes azonosulásig. Emiatt Kopács is, mint más magyar falvak, a szerbek szemében horvátbarát, az akkori stigma szerint „usztasa” falunak minősült. Ahogy ezt Márta nagyon hangsúlyosan kifejezte elbeszélésében:

„Tehát avval, hogy én magyar voltam, automatikusan áttettek minket a horvátokhoz. Érted?” (Márta)

Ez a bélyeg kettős következménnyel járt. Egyrészt, amint korábban bemutatam, lehetőséget biztosított az otthon maradt magyarok számára, hogy távol tartsák magukat a harctérrel (hiszen megbízhatatlannak számítottak). Másrészt azonban a területet irányító idegen (szerb) katonai hatalom számára potenciális ellenségek voltak, ami miatt a kopácsi magyaroknak fokozott megfigyelést, verbális, sőt akár fizikai terrort is el kellett viselniük a megszállóktól. Ennek következtében az idegen hatalom képviselői az agresszort kapják a kopácsi elbeszélésekben. Mivel a kopácsi magyarok szerb megszállás alatt voltak, személyesen a szerbek háborús bűneit tapasztalták meg. Ez elősegítette a horvátokkal való azonosulást, és a szerbekkel szemben alakult ki negatív előítélet: a szerb katonákat rablónak és agresszoroknak tekintik.

Az agresszor megjelenítése az elbeszélésekben többféle stratégia mentén történik, hiszen ennek kapcsán az elbeszélőnek olyan traumatikus emlékeket kell(ene) felidéznie, amelyeket az emlékezetközösségben általában inkább elhallgatnak, mintsem

kibeszélnének. Ezért az agresszorról szóló beszédben is igen gyakori a különböző fedőnarratívák alkalmazása.

Az agresszor–áldozat szembenállása olyan történetekben jelenhet meg például, melyek a két fél kommunikációs problémáját helyezik a középpontba. Az eltérő nézetek hangoztatása gyakori történet az otthon maradtak emlékeztéseiben. Ezek a történetek a jelenben azt hivatottak bemutatni, hogy az elbeszélő a megszálló hatalommal szemben is képviselni merje saját eltérő nézeteit, amelyek a jelen (politikai és eszmei) rendszerbe illeszkednek erkölcsileg. Az ilyen történetek elbeszélése nem szaggat fel traumatikus sebeket, inkább anekdotikus történetek formáját öltik fel, és az elbeszélő számára nyereséget jelentenek saját önazonosságuk felépítésében. Zsuzsi néni például egy meglehetősen veszélyes nézeteltéréséről számolt be egy helyi szerb katonával, aki gyakran ellenőrizte őt és férjét:

„És azt mondta nekem [egy szerb szót mond] --- hogy is mondják magyarul? »Vegyél róla tudomást ez soha nem lesz Horvátország, hanem Szerbia marad.« Mondtam: »Nem baj. Dögöljtek meg a Szerbiában. Nekem nagyon jó itt.« Azzal talán még jobban bosszantottam, vagy nem tudom mi. Mondta: »Te hülye, vegyél róla tudomást ez soha Horvátország nem lesz.« De akkor is azt mondta: »Meddig akartok még itt maradni? Miért nem mentek már el?« Mondom: »Hova menjünk?« »Menjete Magyarországra, ha magyarok vagytok!« Hát, mondom: »Nem megyünk, mi nekünk itt van a hazánk, mi itt élünk, itt van a házunk, hát, csak nem hagyjuk a házunkat.« »Elmentek ti! Vagy mennétek, de akkor már késő lesz!« Ilyeneket mondott.” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni ebben a történetben saját elhatárolódását fejezi ki az idegen szerb megszállóktól, illetve az általuk képviselt területi követelésektől, és egyben saját etnikai elkülönülését is bizonyítja, amely ártatlanságát támasztja alá. Zsuzsi néni találkozásaink során mindig szívesen mesélt arról, mennyire bátran viselkedett a háború alatt, hogy sosem alázkodott meg az idegenek előtt. Ugyanakkor több történetben is úgy jeleníti meg magát, mint aki ugyan teljesíti az „elnyomók” kívánságait, ám megtartja erkölcsi fölényét egy-egy kimondott megjegyzéssel vagy csupán gondolattal:

„Akkor nagyon sokan voltak köztük olyanok is, akik idejöttek hozzám, hogy adjak tojást, adjak mindent. Eljöttek egyszer, hogy adjak vizet, krumplit, meg törött paprikát. Hát, mondom: »Mit akartok főzni?« »Hát, krumplipaprikást.« Hát, mondom: »Ahhoz kell hagyma is. Adjak azt is?« »Hát, miért mondja?« »Azért – mondom – mert akkor fél óra múlva jöttök megint.« »Hát, ennyire nem szeretsz minket?« »De.« »Hát – mondom magamban – nem szeretlek benneteket.«” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni stratégiája az erkölcsi fölény megtartására olykor veszélyessé vált, míg mások csak akkor alkalmazták a nyílt vitát, ha azzal megvédezhették önmagukat. Egy ilyen történetet mesél el Marika néni, aki egy kihallgatás során vállalta nézeteit. Marika néni szinte az egész kihallgatáson történt beszélgetést felidézi élettörténetében. Itt most csak egyes, az elemzés szempontjából érdekes részeket közlök:

„És arra azt mondták: »Csak arra kérjük, hogy szigorúan, amit kérdezzük.« Meg, hogy: »Az igazat mondja.« Meg: »Csak arra válaszoljon, amit kérdeztünk.« (...) Alig volt idősebb a kihallgató, mint a fiam. Mondom: »Igen, engem kiskoromtól kezdve úgy neveltek, hogy – mondom – igazat mondjak, meg becsületes legyek, meg senkitől semmit ne lopjak el.« »Igen, igen.« Hát, ezzel már leforráztam őket. Mert a rendőrség leple alatt, meg azoknak a fönnhatósága alatt történtek ezek a lopások, meg fosztogatások, meg a minden, úgyhogy ---. (...) »De akkor tudja, hogy akkor a maga fia hazajöhetne, ugye?« »Hát – mondom – majd jön, majd jön.« Azt mondtam, hogy majd akkor jön, amikor a többiek is jönnek. Erre: »Azok soha, soha többet be nem jöhetnek ide többet!« [Utánozza a dühös kihallgató hangját.] Mondom: »Én nem tudom, hogy mint van és hogy van. Mi itthon vagyunk. Mi csináljuk a mi dolgunkat. Mi magyarok vagyunk. És senkinek semmit nem vétettünk. – mondom – Mi nem is akarnánk - « »Maguk nem akarnának elmenni?« Mondom: »Nem. Nem. A férjemnek itt van az anyai, apai birtoka, öröksége, háza. Mi a sajátunkba vagyunk. Etessük a jószágot, fizetjük, amit fizetni kell. Mi becsületesen. Mi soha még a törvénnyel nem ütköztünk. Semmi problémánk nem volt soha. Mert mi a becsületes úton élünk.« (...) »Maguk magyarok?« Hát, mondom: »Mi bajuk maguknak a magyarokkal? – mondom – A magyarok dolgoznak maguknak! Mikor volt még ilyen gazdag a monostori piac?! – mondom - A háború előtt nem volt ilyen gazdag! És ki hozza maguknak ide – mondom – a gyümölcsöt, a zöldséget, a mézet, meg a pálinkát?« »Hát, igen, igen. – aszongya - Maguk magyarok nagyon ügyesek.« De hogy honnan? Mint akit öntenek belőlem, úgy ömlött a szó. Ez horvátul még jobban jön ki, hogy ugye: Ki hozza maguknak ide ezt a sok mindent? »Hát maga nagyon sokat beszél! –aszongya - Maga nagyon sokat beszél!« »Hát – mondom – hívtatok, beszélgetésre!« Csak hogy nem azt nem mondtam nekik, hogy egy kávét is kérnék szépen! [nevet] De úgy vettem a bátorságot. Akkor már láttam, hogy - hát, jól van, kihallgatnak, de - annyira nem vészes. Én meg azért úgy föloldódtam, meg mondtam a magamét. Hát, az igazat mondtam, nem hazudtam semmibe se! És akkor aszongya: »Tudja maga, hogy – aszongya - Horvátországba mind fölégették a szerb falvakat?! Meg meggyújtották?! Meg a szerbeknek mit csináltak?!« Mondom: »Én nem tudok semmit. Én – mondom - Kopácson élek. Én sehova nem megyek. Én semmit nem tudok.« Ezzel megint lefogtam őket. Akkor egy nagyobb, egy ilyen egymásba nyíló szoba volt. Ott lehetett a főnök. Akkora volt, mint a gorilla a fiatalember. De civilbe voltak, az volt, mert még, ha rendőri ruhába lettek volna, akkor jobban feszélyezve éreztem volna magam. Hanem ez így a hátam mögé került, azt elkezdte mondani: »Tudja meg, hogy itt soha többé horvát hatalom

nem lesz!» [Kiabálva mondja, mint a kihallgató.] »Én – mondom – engem egyáltalán nem érdekel, - mondom - hogy itt milyen hatalom lesz. – mondom - Mi itt vagyunk a sajátunkba, mi senkiét nem loptunk el. Mi a magunk dolgát csináljuk.« És ezzel talán, hogy ilyen nyugodt lélekkel mondtam neki. Mert -- azt hitte, hogy én most úgy beijedek, hogy a hátam mögé került. De ordított, hogy csak úgy zengett bele az a szoba: »Tudja meg, hogy itt soha többet nem lesz horvát hatalom!« Hát, mondom: »Az engem egyáltalán nem érdekel.« [nevet]” (Marika néni)

A Marika néni által hosszan elbeszélte kihallgatás egy szópárbajt mutat be, amelyből a védtelen „áldozat” jön ki nyertesén. Az elbeszélő nemcsak saját magának nyer itt csatát, de az összes otthon maradt drávaszögi magyarnak, akiknek a nevében beszél. Ebben a történetben is jól megmutatkozik a magyarok csoportjának az „áldozat” szerepe, mellyel Marika néni is azonosul. Ez az áldozati szerep egyben erkölcsi felsőbbrendűséget is jelent, amelynek tudatában Marika néninek bátorsága van belemenni a szópárbajba a szerb hatósággal. Bár maga a szituáció veszélyes volt, mégis az emléket jókedvűen idézi fel (gyakran nevet közben). Hogy valójában ez az emlék mennyire feldolgozandó és traumatikus Marika néninek, későbbi vallomásából derül ki, miszerint sokáig álmodott vele. Az esemény erősen rögzült az emlékezetben, hiszen az elbeszélő szinte szóról szóra képes idézni a kihallgatást, és visszakerül az akkori szituációba: az egyes szereplőket eljártssa, hanghordozásukat is imitálja.

Az emlékezők gyakori elbeszélési stratégiája, hogy a megtapasztalt agresszív cselekedetek csak úgy jelennek meg, mint más falubeliekkel történt esetek. Az interjúalanyok hangsúlyozzák, hogy őket nem érte ilyen kár vagy agresszió. Vagyis az elbeszélők a traumatikus eseteket kivetítik másokra, a saját tapasztalataikon kívüli esetekre. Ahogy Ilonka elbeszélésére is jellemző annak fokozott hangsúlyozása, hogy őket nem érte ilyen bántalom:

„Úgyhogy nem bántottak. Minket. De viszont a kávé idehozták, hogy csináljam meg nekik. Meg süssünk nekik lepényt, fánkot, meg csináljuk meg nekik. Lent a faluban meg már, ugyanazok, akik nekünk adtak, elmentek hozzájuk lopni, meg bántották. De minket nem bántottak.” (Ilonka)

Ilonka egy hangsúlyos keretbe zárja emlékét, a „minket nem bántottak” kijelentés nyitja és zárja az elbeszélésrész, csak ezen állítás szigorú jelenlétén belül hajlandó beszélni a katonák cselekedeteiről.

Az ilyen biztonságos narratív keretek arra is esélyt adnak, hogy az elbeszélő saját negatív élményeiről is szóljon. Júliának például a tanulmányok bemutatása mint tematikus mező ad lehetőséget arra, hogy közben elmeséljen egy személyes találkozást az agresszorral.

„Az első év, az:az az még háború volt. Akkor:akkor még bántottak bennünket. Tehát a szerbek azok, inkább a fiúkat, de bennünket lányokat is. Mindig megvártak bennünket óra után - az iskolában, mikor jöttünk ki. Vagy reggel, mikor buszra szálltunk. Tehát mi voltunk az elsők, akik fölszálltunk itt. De mikor szálltunk le, vagy jöttünk haza délután. Akkor:akkor a sofőr nem nyitotta ki hátul az ajtót, a buszajtót, hanem elől. Tehát mire előre értünk, addigra kézöld volt mindenki, mert megverték bennünket. Sofőr meg jókat nevetett, - tehát így nem különösképpen zavarta őt. - És asszem másodikosok voltunk, akkor kezdett így helyre állni a helyzet.” (Júlia)

Láthatjuk, hogy a drámai elbeszélés egy biztonságot adó keretbe rendeződik: két iskolaévről szól a történet, az elsőről, amikor még háború van, és a másodikról, amikor már rendeződni kezd a helyzet. Ebbe a keretbe helyezve tudja Júlia elbeszélni a traumatikus élményt, amelyet fiatal lányként megélt.

Az elbeszélésekben akár hangsúlyozottan meg is jelenhetnek a szerb katonák jótettei – az interjúalanyok arányaiban sokkal többet beszélnek erről, mint a sérelmekről.

„De ezek itt olyan rendesek voltak -- Szóba álltak velünk, kérdeztek, mi is kérdeztünk. Aztán lassan megbarátkoztak velünk. Azok nem bántottak, nem bántottak senkit.” (Zsuzsi néni)

„Hallod, akik Szerbiából jöttek, azok sokkal jobbak volt. Pedig igazi szerbek voltak!” (Ilonka)

Amennyiben mégis beszámoltak a szerbek által elkövetett bűnökről, akkor egyrészt hangsúlyozták, hogy itt egy egyedi esetről van szó, amelyből nem szabad általánosítani; másrészt azonnal felhoznak egy ellenpéldát. Az elbeszélők mind fontosnak tartják, hogy narratívájukban elutasítsák a sztereotípiákat, az etnikai előítéleteket, saját toleranciájukat hangsúlyozzák, ily módon is fenntartva azt az erkölcsi fölényt és kívülállást, amellyel azonosulva képesek ártatlanként beszélni a megszállt Drávaszögben lezajlott eseményekről. A megbocsátás egyben a traumák feldolgozásának egy fontos stratégiájává válik. A következő történetet például Zsuzsi néni közvetlen azután az elbeszélésrész után mondja el, amelyben beszámolt egyik legtraumatikusabb emlékeről, testvére meggyilkolásáról:

„Na, hát, hogy a szerbekről mondjak még valamit. A lányomnak volt egy szerb barátnője, az hozott ide egy olyan --- nem volt már fiatal ember. Elgyütt, hogy megérdeklődje, hogy mi vót, ugye.(...) Mert a fiatalember rendőr volt. (...) És kérdezte, hogy most nincsen pénze annak az asszonynak? Mondom, hogy nincsen. Akkor elment, és hozott -- nem akarok hazudni --- egymillió dínárt vagy ötmilliót vagy nem tudom mennyit, és fizette a zsebéből a szerb! Odaadta a sógornómnak, hogy a vegyen a gyerekeinek enivalót. Nem szabad annyira ítélni. Mert van, aki annyira gyűlöli őket, annyira. Meg annyira átkozza őket. Hát, nem kell, mert voltak köztük annyira rendesek. Nagyon rendesek.” (Zsuzsi néni)

Egy további stratégia a trauma elnyomására, hogy a bűneseteket más etnikumokkal kapcsolják össze, így mentesítve agresszoraikat. Ez az átírányítás akár még a saját etnikai csoport egy részcsoportját is érintheti.

„De mondhatom, hogy a magyarok vacakabbak voltak, mint a szerbek. Az itteni, baranyai, szőlősiak - azok a szőlősi magyarok mit csináltak! Törtek, zúztak, hogy megmutassák, hogy ők micsoda hazafiak.” (Zsuzsi néni)

„Az volt a legszebb, amikor a cigányok voltak itten. Reggel, fél nyolc, vasárnap. Zörgették az ajtót. Hogy adjak neki csibét. Hát, honnan adjak neki, már mind ellopták?!” (Ilonka)

Mindezzel együtt az interjúalanyok elbeszélésében kiszólások vagy történetek formájában megjelenik a ragaszkodás a saját nemzeti identitáshoz. A magyar etnikumhoz tartozás azért is fontos, mert olyan nemzethez tartozónak tekintik magukat, akik a délszláv háborúban csak áldozatként vettek részt. Erre vonatkozik Ilonka mondata is, amelyben a devianciát a horvát és a szerb nemzettel azonosítja:

„(...) én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb.” (Ilonka)

A bemutatott elbeszélésrészekből láthatjuk, hogy az emlékezőknek az etnikai alapon megfogalmazott viszonyok elbeszélésével kapcsolatban is eltérő stratégiáik vannak, amelyek célja a traumák elhallgatása.

Az elbeszélések reflektálnak a megélt fizikai fenyegetettségre is. Ennek elmesélése mindig egyéni történet keretében zajlik, vagyis a veszélyes helyzetet nem általánosított állapotként írják le. A fenyegetettség elbeszélésekor az agresszor egyénített alakként jelenik meg, az etnikai kategóriát nem alkalmazzák rá.

„Előttünk állt egy ór. És ez a szerencsétlen hallott valamit. Egész sorozatot engedett be a garázsba! Úgy, hogy bent volt az autó, az autó szélvédőjébe belement - egy egész tárat - úgyhogy -- és képzelje, én meg ott álltam a fal mellett --- Máskülönben ---” (Margit néni)

A leggyakrabban elbeszélte történetek a fizikai terrorról a házkutatásokhoz kapcsolódnak. A legtraumatikusabb, az egész falura kiterjedő házkutatás 1992. február 15-én, a „kopácsi pogrom” napján zajlott. A kopácsiak elbeszélései szerint ezen a napon a szerb szabadcsapatok katonái lepték el a falut, összeállított listák birtokában jártak házról házra, fegyverek és rádióadók után kutattak, az elmenekült fiatal férfiak holléte felől érdeklődtek. Míg a Kiss Ferenc utcában a házkutatások még viszonylag erőszakmentesen zajlottak, addig a falu Baksádnak nevezett részében a katonák fizikailag bántalmazták az embereket, korra és nemre való tekintet nélkül. Ezen a napon egy kopácsi civil férfit gyilkoltak meg, és egy további lakos öt nappal később halt bele sérüléseibe. A traumatikus élmények ellenére sok kopácsi elbeszélőtől lehet hallani ennek a napnak a történetéről. Ez a traumatikus élmény ugyanis a csoportnarratívumok létrehozásának egyik kiindulópontja, amely a közösség társadalmi emlékezetének kialakításához járul hozzá. A pogrom az otthonmaradt közül szinte mindenkit érintett, de az elmenekültek is bevonódtak a történetekbe, hiszen aggódtak a Kopácson maradt szeretteikért. „A közös történet egyes pontjai

különös módon kitüntetett jelentőséget kapnak és kiválasztódnak, majd kollektív feldolgozás-stilizálás tárgyai lesznek.” – írja Pataki Ferenc (2003: 28). T. S. erőszakos halála ilyen kitüntetett jelentőséget kap a délszláv háború kopácsi eseményeinek elbeszélésében. Ez volt első, magyar civileket¹⁰ érintő gyilkosság a faluban, amely nemcsak a közvetlen hozzátartozókat traumatizálta, hanem az egész közösséget érintette – jelezve, hogy senki sincs biztonságban a településen. E kollektív traumához hozzájárult a gyilkosság különösen kegyetlen módja, amelyet mindenki nagyjából ugyanúgy írt le, még ha csak hírből is hallotta a történeteket: „egy kést szúrtak le a torkán” – ugyanakkor a pontos körülményeket már nehezebben tudják rekonstruálni. Juliet Mitchell figyelmeztet ugyan, hogy a trauma átélése a személyiség függvénye, és „különböző emberek számára nem feltétlenül traumatikus ugyanaz az esemény” (Mitchell, 1999: 83) – és bizonyára a kopácsi közösség tagjai különböző mértékben élték át a traumát, attól függően is, hogy az áldozattal milyen viszonyban voltak. Ugyanakkor Mitchell a trauma élményét univerzalizálja: „ugyanaz lesz a különféle eseményekhez kapcsolódó élmény, ha traumaként élik meg azokat – bármi legyen is az esemény, és bárki a szenvedő alany” (Mitchell, 1999: 83). Ezt az univerzális traumaélményt váltja ki a közösségben a pogrom és a gyilkosság. Másrészt ezek az események a helyi média diskurzusának és a magyarországi diskurzusnak is részévé váltak, mely lehetővé teszi, hogy egy narratív séma alapján elbeszélhessék az átélteket. T.S. erőszakos meggyilkolásának története olyan elmesélhető fedőnarratívává vált, amelybe az emlékezetközösség tagjai jól becsatornázhatták személyes traumáikat, melyekről így anélkül szólhatnak, hogy valóban elbeszélnék őket. T.S. vált „a kopácsi áldozattá”, történetével szimbolizálva az összes otthon maradt kopácsi helyzetét, és bemutatva a szerb agressziót. T.S. történetének elmesélése után a személyesen átélt házkutatás megaláztatásai már kevésbé szégyellhetők, így elbeszélhetők. T.S. meggyilkolásáról csak azok nem tudnak fedőnarratívaként beszélni, akik nem az univerzális traumaélménnyel azonosultak, hanem személyes traumaként élték meg: a jelenlévő családtagok. Közülük egyedül Zsuzsi néni beszél emlékeiről, a többiek tabutémának tekintik azt. Ezért Zsuzsi néni is csak a rokonok távollétében hajlandó megnyilatkozni:

„Jobb, hogy a lány most elment. Mert esetleg szóba kerül, hogy meggyilkolták az apját. És nehogy meghallja. Nem szeret róla beszélni.” (Zsuzsi néni)

Mivel Zsuzsi néni szemtanúként, személyesen traumatizálódva élte meg testvére halálát, elbeszélésében nem követi a közösség által kialakított sémát. A témának többször nekifut, de csak érintve tud beszélni róla. Az első kísérletet még első találkozásunkkor, a kapuban beszélgetve teszi meg, azonban azonnal áttér a gyilkos személyére.

„Az öcsémet is egy szerb ölte meg. És megúsza. Itt él srégen szemközt.” (Zsuzsi néni)

¹⁰ Itt az etnicitás nem pusztán azért értékelődik fel, mert a saját etnikus csoportként definiáltból kerül ki az áldozat, hanem azért is, mert eddig az időpontig Kopácson csak a háborúban aktívan résztvevő szerbeket öltek meg. A magyar áldozat – aki a háborúban köztes szerepet tölt be, nem harcol – egyben az első civil áldozat is.

Második kísérletében egy nála töltött vendégeskedés során a gyilkosság okairól beszél, de még mindig nem tudjuk, mi történt.

„Nem volt neki oka, hogy miért ölték meg. Nem is mondták meg, hogy miért ölelték meg. Ezek a pár szerbek itt Kopácson. Mert -- nagyon elérte a viccet. Annak mindent lehetett mondani, de ő is szerette a másikat babrálni. És akkor az meg vissza őtet. És így egymást. De nem volt harag. Meg együtt ittak a kocsmába. De nem volt harag. Hogy: »Én most megsértődtem, nem beszéllek veled vagy nem köszönök neked« -- És valószínű, hogy ők azért.” (Zsuzsi néni)

Amikor még az első beszélgetésünk végén rákérdezek az esetre, kitér a részletes válasz elől, öccse lányának sorsát beszéli el helyette részletesen.

„B.T.: Ön nem látta az esetet?

De. Végig odaállítottak, és végig kellett nézennem. --- És ez a lány, ez idegbeteg. (...)” (Zsuzsi néni)

Később a nagymama halálával kapcsolatban említi ismét öccsét, és ismét magyarázatot próbál adni a kegyetlen gyilkosságra. Amikor az elbeszélésben eljut addig a pontig, ahol a erről kellene beszélni, témát vált, inkább uzsonnával kínál a narratíva végigvitele helyett.

„Mondom: »Anyuka, a S. meghalt, meggyilkolták őtet.« Azt mondja: »Tudom. Értem, hogy meghalt. Mondta énnekem, hogy ő meghal.« Most, hogy mondott-e valami ilyesmit neki a S., azt nem tudom. Valahogy olyan előérzete volta a S.-nak. Mert mindig mondta, meglátjátok, nekem csinálnak valamit. Olyanokat ráfogattak, hogy ő adja a jeleket. Olyan helyen lakott, hogy sarok - hogy így is utca, meg úgy is utca. És ha az udvarra ment ki, akkor is mindenki látta őt. Pedig dehogy adta volna ő a jeleket, ő annyira félt! (...)” [Hirtelen témát váltott. Minket kínál, hogy együnk. Aztán arról beszélt hosszan, hogy ki mindenkit látott már vendégül, kikkel találkozott.] (Zsuzsi néni)

Végül az újabb, határozottabb kérésre beszéli csak el mindazt, aminek tanúja volt. Ám ebben az elbeszélésben is inkább öccse lányára koncentrálna, az ő traumáját beszéli el, sajátja helyett is. Saját érzéseit pedig a „borzasztó” jelző ismételtetésével fejezi ki. Azt, hogy milyen módon történt meg a gyilkosság – ami a falubeli elbeszélési séma fontos része –, kihagyja a történetből.

„Akkor értem oda, amikor éppen lefogták szegényt. Juj, el nem felejttem! Mert akkor itt már kész volt a házkutatás. Akkor szaladtam anyámhoz, mert ő is ebben az utcában lakik. Aztat sem nem bántották. Akkor itt a kertünk alatt szaladtam át, hogy megnézzem, hogy azokat nem-e bántották. Hát, éppen odaértem. De akkor már csupa vér volt az arca, minden. Úgyhogy borzasztó, borzasztó látvány volt. Az úgy könyörgött nekik, úgy sírt --- Nem tudjuk feldolgozni, ha egyáltalán. - A gyerekeknek -- sokáig azt hittük, hogy a lány megbolondult - mert vitte oda a kannában a vizet, mosni fel -- mert le lett betonozva az udvar, és ott a lépcsőt, mert ott tócsában megállt a vér. Mert: »Nem bírom nézni az apám véré!« Képzeljétek el! Borzasztó volt! Borzasztó! Akkor aztán meg katonák voltak ott - vitték a katonák a csomagot a kislánynak, mert annyira sajnálták őket! El akart menni velük, mikor

mentek el, mert annyira félt. Mondta: »Az anyukámat is vigyétek el! Meg a bátyámat is vigyétek el! Nem akarunk itt maradni!« ---- Úgyhogy borzasztó volt. ---” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni elbeszéléséhez képest az emlékezetközösség tagjai úgy mesélnek a történetekről, amint azt például Gézától is hallottam:

„És ezt a baksádi szomszédom, akkor úgy látszik, hogy valamit visszaszólt, mert nagyon megverték őtet. És valamit mondhatott, vagy miért, az egyik szerb katona kivette kését és a kisgyereke és a kislánya előtt, akik ott voltak azok is az udvarba, meg a felesége előtt, fogta, és belesúrta a szájába, és rögtön megölte.” (Géza)

Géza elbeszéléséből látszik, hogy nem tekinti tabutémának a történeteket, gördülékenyen, néhány mondatban képes összefoglalni az eseményeket. Vagyis az emlékezetközösség által kollektíven alkalmazott sémát használja ő is elbeszélésében. T.S. meggyilkolásának mint univerzális traumaélménynek az elbeszélhetősége, illetve a „kopácsi pogrom” napjának beemelése a magyarországi diskurzusba lehetővé teszi azt is, hogy az emlékezők beszélhessenek az őket személyesen ezen a napon, vagy más házkutatások során ért agresszióról. Marika néni elbeszélése különösen részletesen tárja fel ennek a napnak az emlékeit. Marika néni a falu Baksádnak nevezett részén lakik, ahol 1992. február 15-én több erőszakos cselekmény történt a szerb katonák részéről a házkutatások során. Elbeszélését kisebb rövidítésekkel közlöm:

„Hát, egyszer halljunk, hogy ezt az üveges kapunkat betörik, ugye! Pedig nyitva volt a kapu. Hát, volt egy nagy kutyánk, nagyon ugatott. Hát, kijövök. Hát, legalábbis olyan tizenöt katona, kimaszkírozva! Úgy ki voltak festve, hogy fölismerhetetlenek, ugye. És amilyen széles ez a nagy udvarunk, így a puskával, jöttek be. Hát: »Ki van a családba?« Mondtam nekik, hogy én és a férjem és az édesanyám, ugye. »Kifelé, kifelé!« Kijöttek. Azoknak is szóltam, hogy gyűjjenek ki. Kijöttek, kiállítottak bennünket ide a falhoz. Úgyhogy a férjemhez is mindjárt a puská --- mert azt találta mondani - a kutyánkat agyon akarták lőni -- - (...) Hát aszonta, hogy, hát, ne lűjjék agyon a kutyánkat. És aztán, hát, akkor fogták a férjemet, a puskatussal így fejbe ütötték. Úgyhogy az mindjárt lefeküdt a földre, ugye. Akkor azt ottan rugdosták. Engemet, meg az anyámat, szegényt - - azt így oda kellett a falhoz állni - odaállítottak a falhoz. Akkor hát az is szegény már nagyot hallott már, nyolcvan - hetvenkilenc éves volt -- és aztán nem értette, hogy mit mondtak neki, akkor én mondtam. Akkor kaptam egy pofont, hogy miért szólok hozzá. Hát, mondom nekik, hogy mert nem hallja, hogy mint mondanak. Annak is, hát, így a haját megfogták, és hát itten pofoztak bennünket. Meg mondom, ott a férjemet rugdálták. (...) Akkor nagyon sokáig... Mindent, de a padlást, a pincébe... olyan helység nem volt, amit nem düladtak át! Mindenünnen mindent kidobáltak! De a szomszédba mindent ugyanúgy csináltak. Ott is ott volt egy idős asszony, és a hajánál fogva kihúzták ide az

utcára. Akkor a fiatalembert ott is úgy összeverték, hogy az arcánál a nagy katonabakancsnak a nyomai látszódtak meg. (...) Akkor jó sokára, mikor itt már mindent összedúladtak, akkor már kezdtek innen elmenni, mentek a másik házakhoz. Akkor egy maradt itt utoljára, kint az udvar. Akkor én, mikor odaért a kapuhoz, akkor azt kérdeztem tőle, hogy mondom: »Akkor most már elbírok pakolni?« Hogy, ugye, mindent, amit itt szanaszéjjel kidobáltak. Amint ez ott megállt a kapuba, és visszánézett ott rám, és a puskát még jobban így rám tartotta. [Mutatja hogyan tartotta a puskát a katona.] ----- De én akkor már egyet sem merem már szólni, de én így remegtem. És aztán ő még csak úgy sokáig nézett. Azt vártam, hogy na, hány percben húzza meg a ravaszt, hogy nekem annyi. Na, de akkor aztán a végén becsukta a kaput, és elmentek.” (Marika néni)

Marika néni részletes elbeszélése a házkutatásokról azért lehetséges, mert a faluban minden otthon maradtnak van hasonló története, amit már többször elbeszélhettek egymásnak. Marika néni elbeszélésmódján is megmutatkozik, hogy már nem először mondja el ezt a történetet. A szobában jelen lévő unokája sűrűn bólogatott a történet során, láthatóan nem először hallott nagymamájától a történetekről. Marika néni a háborús időszakról szóló elbeszélésén belül ez az a történet, amely hosszával és érzelmi telítettségével kiemelkedik a többi tudósítás formájában elbeszéltek közül. Ez a történet mint a családi körben is elbeszélhető esemény hivatott reprezentálni a háború borzalmait. Marika néni az elbeszélés közben az akkori szituációba visszahelyezkedve újra és újra átéli a traumát, amelyet ily módon tud feldolgozni. Elbeszélésmódjában működésbe lép a Paul Connerton által leírt habituális emlékezet stratégiája (Connerton, 1989: 74). A visszahelyezkedés a történet végén válik teljessé, amikor az elbeszélő az agresszor szerepét magára öltve gesztusokkal is bemutatja az akkori fenyegető szituációt. A trauma kezelése azáltal válik teljessé, hogy Marika néni az emlék felidézésében nem saját pozícióját veszi fel, nem ő az áldozat, hanem ő a fölényben lévő agresszor, akinek hatalma van az élet felett. Az áldozat szerepe ebben a felidézésben az interjúerre hátrul, ő kerül az alsóbbrendű megalázó pozícióba, hiszen a fegyver csöve (illetve az azt imitáló kar) és az agresszor (itt most Marika néni) szeme őrá szegeződik. Marika néni ezzel egyrészt saját megalázó szerepétől szabadul meg az emlék újraélésében, másrészt az interjúert kényszeríti saját egykori helyzetébe, hogy átérezze annak emocionális hatását.

A háborús traumák lelki következményeinek leírása kiemelkedő motívumként jelenik meg az otthon maradtak elbeszéléseiben. Az emlékezők sokkal részletesebben beszélnek a háború okozta lelki sérüléseikről, mintsem magáról a traumáról, amely ezeket kiváltotta. A lelki károk taglalása egy stratégia, hogy közvetett módon beszéljenek saját traumájukról. Így leírásuk sem történik meg közvetlenül, hanem a testi tünetek részletes bemutatása zajlik.¹¹

¹¹ Ez a stratégia általában jellemző a traumatikus élményeiket elbeszélőkre (lásd Erős, 2001).

„Én sem tudok semmit sem aludni. Úgy szoktam, hogy ideteszem a kisvánkost, és ha fáradt vagyok. Meg ha szól a televízió. De ha az ágynak a közelébe megyek! Irtózok az ágytól!” (Zsuzsi néni)

Az elbeszélők ezeket a testi tüneteket úgy mutatják be, hogy közben reflektálnak arra, hogy ennek az oka a háborús időszak, a háborúban átélt traumák – de ezeket a traumákat nem narrativizálják.

„(...) aztat a stresszt, aztat az idegállapotot, aztat a -- hogy évekig minden rezzenésre megijedtem. Sőt, most! Ez is biztos a háborúnak a műve, hogy --- én nem tudok mit csinálni, kézimunkázok, olvasok, és ha valaki bejön, én úgy megijedek, direkt összeressenek. Ez is attól lehet -” (Margit néni)

Itt tehát ismét egy olyan narrációs stratégiával találkozunk, amely kikerüli a háborús traumákra való emlékezést, az ok helyett a következmény kerül középpontba.

Az otthon maradtak nemcsak a megszálló szerbekkel mint idegenekkel találkoztak a háború időszakában, hanem az ENSZ békefenntartó UNPROFOR alakulatának katonái is megérkeztek falujukba 1992 áprilisában. A szerbek által elfoglalt területek (Kelet-Szlavónia, Nyugat-Szlavónia és a Krajainai Szerb Köztársaság területe) Cyrus Vance, amerikai diplomata terve alapján 1992 áprilisától váltak ENSZ ellenőrzött területekké (UN Protected Areas, UNPAs). Hogy az ellenőrzött területeken a békés állapotokat fenntartsák, hozták létre az UNPROFOR (United Nation Protect Force) alakulatokat (Bartlett, 2003: 41). Az ENSZ-katonák jelenléte viszonylagos nyugalmat hozott létre a megszállt területeken. Ám ez egyben a Krajainai Szerb Köztársaság időleges stabilizálódását és a megszállt területek felszabadulásának késleltetését is jelentette (Klemenčić, 1996: 111-112). Végeredményben azonban lehetőséget adott a területek békés reintegrációjára Horvátországba.¹²

Az UNPROFOR megérkezésére a kopácsiak úgy emlékeznek, mintha felszabadítóik jöttek volna meg a faluba. Az elbeszélések utólag is felidézett eufóriát hordoznak:

„Tudom, hogy olyan gyönyörű szép, napsütötte nap volt. Pont így beszélgettünk, szép napos idő volt. Tudod, mint a falusi asszonyok, egyik megkérdezi a másikat. Beszélgettünk. És Laskó felől, mikor a fehér tankok egymás után! Hófehér tankok! Az egy olyan valami volt, hogy - Mintha egy álmot látnánk! Tehát mi addigra már annyira el voltunk keseredve, és annyira kilátástalannak tűnt az egész! (...) És mire odaértek a falu központjába -- Öreg szülőkék, akik kijöttek. Érted? Az olyan dolog volt, hogy - Egyszerűen kijöttek, és -- szegény egyszerűen letérdelt és sírt. Ez egy olyan valami volt, mint hogyha -- Mintha egy ilyen -- nem esélyt -- hanem reményt -- Hogy: »Na, most mégis változik valami.«” (Márta)

¹² Az UNPROFOR tevékenységéről részletes információk találhatóak az ENSZ hivatalos honlapján: http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unprof_b.htm

„Soha el nem felejttem! Oda voltunk éppen Magyarba. És hazajöttünk, hát már mondják, hogy másnapra megérkeznek. Hát, tavasz volt, a piros tulipánok itt nyílottak a kis kertbe. És evvel a szomszédasszonyommal hamar beszaladtunk, mikor megláttunk, hogy a fehér tankokkal itt jöttek, hamar beszaladtunk és ezeket a tulipánokat letéptünk, és akkor úgy dobáltunk elébük. Mert hát azt hittünk, hogy most tényleg a Megváltó jött el talán, hogy most olyan jó fog lenni.” (Marika néni)

Ezek az elbeszélések érdekes módon párhuzamba állíthatók az idősebb generáció második világháborús történeteivel, egészen pontosan a Délvidék 1941-es visszacsatolásával, a magyar katonák megérkezésével. Példaként nézzük meg, Margit néni miként emlékezik erre az eseményre:

„Jaj! - Virágokat dobáltunk --- Húsvét volt. Nahát református -- Húsvét vasárnap volt, és meg volt terítve az Úrvacsorához, és valaki bejött, hogy megjöttek a magyarok! Mindenki ki a templomból! Otthagytunk Úrvacsorát, templomot, meg mindent -- [nevet] Aztat a boldogságot! Mindenki sírt, amikor begyűttek a magyar katonák.” (Margit néni)

A narratívák és motívumok (a virágdobálás gesztusa) átemelése a második világháborús történetekből (melyek generációkon keresztül áthagyományozódtak), illetve fordítva, a megtapasztalt háború visszavetítése a második világháborúra jellemző a délszláv háborús elbeszélésekre, és nem csupán a magyar kisebbség körében, amint ezt Natalja Bašić (2007) terepmunkái is bemutatják.

Az UNPROFOR katonák jelenléte azonban nem váltotta be az otthon maradt kopácsiak reményeit, így a továbbiakban elbeszélésekben is inkább a csalódottság kifejezése dominál, hiszen a reintegráció csak három évvel később kezdődhetett meg, a menekültek pedig először 1997-ben térhettek vissza – igaz, az UNPROFOR segítségével, ám ezt az elbeszélők nem hangsúlyozzák. Bár az ENSZ-katonák nem megszállóként vagy agresszorként kerülnek megjelenítésre az elbeszélésekben, mégis inkább az ellentétek válnak hangsúlyossá, semmint a segítség megtapasztalása.

„De mikor bejöttek az unproforosok, akkor olyan is volt, hogy a cigányoknak adtak, a mi gyerekeinknek meg nem. És akkor volt olyan, hogy a fiam a szemétből szedte ki a rohadt paradicsomot. Meg a hóembernek tették föl a szemet, a narancsot, meg az orrának a banánt, meg tették föl a gombokat. Ezek meg nézték.” (Ilonka)

Az UNPROFOR-t ugyanúgy értelmezheték megszálló alakulatként is, amennyiben szintén lefoglaltak maguknak elhagyott házakat a faluban, hogy hadiszállásnak használhassák. Erről számol be Mária, aki egyébként tolmácsként jó viszonyt ápolt az ENSZ-katonákkal:

„Aztán három héttel később ENSZ-katonák öö ültek oda be, és építettek belőle egy erődítményt. És tele volt a - a ház előtt, meg a - a ház mögött, mert ilyen bunkereket építettek homokzsákból, és egy kék zászló lobogott fenn a ház tetején. És így tátva maradt a szánk, hogy itt mi történik. És akkor akkor amiatt kellett ugye érdeklődni, szólni, meg egyáltalán.” (Mária)

Az ENSZ katonáinak jelenléte egyben az újabb kultúrákkal való együttélés tapasztalatát hozta az otthon maradtak számára. Kopácson is különböző nemzetiségű katonák állomásoztak, hiszen az UNPROFOR békefenntartó missziójába 37 különböző ország delegált katonákat. Az elbeszélők elsősorban a pakisztániakat említik, akik a leghosszabb ideig tartózkodtak a faluban. A menekültek egészen más emlékeket idéznek fel az UNPROFOR-ról, hiszen kapcsolatuk sem volt olyan szoros. A magyarországi és a horvátországi kopácsi menekültek első hazalátogatásaik alkalmával találkoztak az ENSZ békefenntartó katonáival. A katonák jelenlétét egyrészt úgy értelmezték, mint akik az ő biztonságukat is szavatolták és egyáltalán lehetővé tették hazatérésüket, másrészt azonban sokszor gátolták őket a szabad mozgásban viszontlátott szülőföldjükön és rokonaik, ismerőseik között. Így – bár alapvetően hálával emlékeznek a katonákra – az idegenek betolakodásának érzése az emlékeikben is megjelenik.

A menekülteknek más jellegű tapasztalataik voltak az idegennel való találkozásról, hiszen egy másik ország területére menekülve ők váltak az ottani többségi nemzet szemében idegenekké, akik jöttek és talán maradni is akarnak. A Magyarországra menekült kopácsiak számára az, hogy a magyarországi magyarok rájuk mint idegenekre tekintenek, azért különösen érzelmetli emlék, mivel saját önazonosságukban sértette őket ez a kategória. Az általános „jugó” megnevezést a magyar nemzetiségű menekültek stigmaként értékelték. A gyermekként Magyarországra került Balázs például így emlékezik erre:

„A szüleim elbeszélése alapján --- mondhatom, hogy – nem fogadtak el bennünket - úgy, ahogy - nem mondhatom, ahogy az ember elvárta volna, de --- valahogy mégismégis csak – magyarok va vagyunk és -- valahogy idegeneknek tekintettek bennünket. Tehát a faluban --- ő: --- Nem tudom, tehát --- Itthon mi voltunk a magyarok, ott pedig mi voltunk a jugók.” (Balázs)

Piroska csak tömören foglalta össze ezt a problémát:

„Mi akkor ott nem magyarok voltunk. »Hülye jugók!« – mondták.” (Piroska)

A „jugóság” mint stigma nemcsak a nemzeti hovatartozás megvonását jelentette a többségi társadalom részéről, de egyben az idegenekhez kapcsolt negatív sztereotípiák sokaságát gyűjtötte magába. Erre vonatkozó emlékeket sok menekült felidéz. Így Katalin is, aki egyébként a magyarországi magyarok kedvességét hangsúlyozta az interjú során:

„Jól van, kaptunk olyat is, hogy: »Menekültek elveszik a munkát!« Én meg mindig azt mondtam rá, hogyha jó munkaerő, akkor nem lehet elvenni tőle a munkát. Én meg mindig ezt válaszoltam, mert kaptunk ilyen is, meg olyat, de olyan rossz tapasztalatot nem tudom ---” (Katalin)

A stigma azonban nem pusztán a munka világára korlátozódott, hanem az általános erkölcsi értékrendet is célozta. Erről számolt be Viola, aki gyermekeivel és szomszédasszonyával együtt menekült, míg férje otthon maradt:

„És amikor megláttak, hogy van két, önálló nő, és tudod, hogy - harmincéves voltam én, [név, a szomszédasszony] harminc - huszonkilenc éves voltam én, [név] harminc - nyolc. Ez a két nő csak - Hát, tudod milyen nő lehet? Hát ezek ingyen. (...) De a kívülállók, akik még nem ismertek bennünket, nagyon negatív gondolatokat használhattak velünk kapcsolatban! Érted? Tehát, az, hogy mi mit csinálhatunk, érted, hát, az nem volt kétséges.” (Viola)

Ezek az emlékek a menekültek elbeszéléseiben mindig úgy jelennek meg, mint egy általános negatív élmény, amelyet azonban igyekeznek elhárítani, és helyette a néhány őket segítő magyarországi magyarról beszélni. Az idegenség, jugóság beismerése ugyanis saját nemzeti identitásukat rombolná le. Így a negatív emlékek rövid megemlézése mellett sokkal gyakoribbak a magyarországiak segítőkészségéről és befogadóképességéről szóló hosszas elbeszélések.

„Visszajövünk, hogyha lehet” Az átmeneti állapot vége: a közösség reintegrációja

A Kopácson maradt lakosok, valamint a külföldre (Magyarországra) és Horvátországba menekült kopácsiak a háború átmeneti állapotában egy szétszakított közösség tagjaiként éltek. A szétszakítottság nem jelentette a kapcsolatok teljes megszűnését, hiszen a családtagok, rokonok, de a barátok is igyekeztek találkozni vagy legalábbis információhoz jutni egymásról. Mégis a háború időszakában a közösség széteséséről kell beszélni, hiszen a különböző csoportok nem tudták sem hétköznapijait, sem ünnepeiket valódi közösségként megélni. Amint az átmeneti állapot leírásánál már bemutattam, természetesen kialakult egyfajta communitas érzés az egyes csoportok tagjai között, de az otthon maradtak és a menekültek közötti érintkezés annál töredezettebbé vált. A kapcsolattartást több külső tényező nehezítette, így elsősorban a közvetlen határátkelők lezárása (Magyarország és Baranja között), a frontvonal (Kopács és Eszék között), továbbá az egyéb kommunikációs rendszerek (a telefon és a posta) használatának akadályozása a szerb megszállók által. Míg az otthon maradtak egy ideig egyáltalán nem hívhatták menekült családtagjaikat, addig a menekültek időnként telefonálhattak az otthoniaknak:

„Úgyhogy a telefont se tudtuk -- Mert Horvátországról levágtak bennünket. A vonalat, és elkezdték Szerbiának építeni, mert ez úgyis majd szerb terület lesz.” (Juci néni)

„Mi tudtunk ide -- nagyon ritkán tudtunk telefonálni. Nagyon ritkán. - Az anyósomnak. Hogy megvan-e még. Csak annyit. Már kész, zúgott, szétkapcsoltak. Nagyon terrorizáltak. Főleg az első időszakban.” (Anna)

Ennek következtében két lehetősége maradt meg a kapcsolattartásnak: az esetenkénti személyes találkozások a magyarországi Baranyában, illetve a rádióüzenetek az Eszéki Rádió adásán keresztül. A találkozások érdekében az otthon maradt családtagoknak kellett elutazniuk Baranyába. Ennek az utazásnak több akadálya is volt: egyrészt minden alkalommal engedélyt kellett kérni a helyi (szerb) hatóságoktól utazásra, másrészt meg kellett teremteni az utazás fizikai lehetőségeit (saját autóval vagy sofőrt megbízva, illetve a szükséges benzin előteremtésével).

„Azért át-átjártak, amíg lehetett. Az öcsém át-átjött, meg anyukám. Motorral jött az öcsém át. kismotorral. Azzal jött át egész Mohácsig. Úgyhogy Bácskába át kellett neki menni, mert lezárták a határt Udvarnál. Úgyhogy Bácskán keresztül.” (Edit)

Aki vállalta az utazásokat, az nem csak nagyobb anyagi terhet vállalt, hanem el kellett viselnie a hatóságok zaklatását is, akik az engedélykérelem során kihallgatták az utazókat. Ennek ellenére sokan vállalták az utazást, hogy gyermekeiket és unokáikat láthassák, ám ezek a találkozások nem volt túl sűrűek. Eleinte megpróbálták menekült családtagjaik után vinni az elmaradt holmikat is, így például Katalin anyósa és apósa is:

„Egy hónapra rá, vagy két hónapra rá -- gyűttek a papával. Mert hát tényleg nyári holmikban mentünk át. Úgyhogy úgy hozták át a mamáék a kabátot, hogy magukra vették, mert ugye nehogy véletlenül a menekülteket etessék vagy valami!” (Katalin)

Mivel a találkozások ritkák voltak, ezért az érkezők mindig hoztak másoktól is üzeneteket. Magyarországon nemcsak saját rokonaikkal találkoztak, hanem a kopácsi közösség több tagjával is, akiknek beszámoltak az otthon maradtak hogylétéről, a faluban történt eseményekről. A menekültek ezeken az informális hálózatokon keresztül igyekeztek nyomon követni az otthon maradt kopácsiakat és szülőföldjüket érintő eseményeket.

„Na, akkor ők hoztak ilyen leveleket. -- Na, akkor voltak az unproforosok, akkor azokkal összebarátkoztak. Akkor azok hoztak ilyen --- szóval --- összevissza. (...) Ezeken a leveleken keresztül tudtuk. Meg ők mesélték. -- A kopácsiak, mikor átjöttek. --- A [név]-nek az öccse. Ó is, a [név], a [név] végig ott volt, és dolgozott is ugye. Ugyanannál a cégnél dolgoztam én is. És akkor mesélte a híreket, hogy kik vannak a cégnél, mit csinálnak. Ugye, akkor a faluban összeszedték az embereket, vitték a munkára, hogy lövészárkokat ássanak satöbbi, satöbbi, satöbbi. Ezeket mind ők mesélték, mi onnan tudtuk a híreket.” (Mátyás)

Egy-egy otthon maradt kopácsi látogatása egyben alkalmat teremtett a menekültek számára is, hogy összegyűljenek, együtt tájékozódjanak a hírekről. Különösen, ha a közösség által nagyra tartott személyiség, mint például Pataky András „tanító bácsi” érkezett:

„Mert akkor a [név] tanárnőékhez ment mindjárt. És akkor mondom ott volt mindjárt a találkozó. Akkor mindenfelől, rögtön. Egyik a másikunkat értesítette, hogy együtt a Pataky tanító bácsi, és akkor mentünk.” (Katalin)

Ezek a hírforrások azért is voltak nagyon fontosak a menekültek számára, mivel ők 1997 őszéig nem léphettek szülőföldjük, a szerbek álltak megszállt Drávaszög területére. Az első hazautazások így fontos emlékek maradtak a menekültek számára. Ezeknek a látogatásoknak az elbeszélése – bár érzelmileg erős hatással volt a résztvevőkre – azért sem okoz nehézséget a menekültek számára, mivel a „Via Dolorosa” című dokumentumfilm ennek minden fontosabb pillanatát megörökítette, és a menekültek a sokszor megtekintett film narratíváját követve beszélhetik el emlékeiket. Például Klárka a filmben is rögzített Kopácsra érkezés jelenetét adja vissza az alábbi elbeszélésben:

„Emlékszem, amikor először jöttünk. --- Nagy köd volt. -- És akkor én jöttem, meg a lányom. A fiúkat pedig ott hagytuk. (...) és mind beszálltunk a buszba, és elindultunk. Abba a ködbe, és közben: »Na, vajon visszajöhetünk-e majd a határon?» És csak mentünk bele abba a nagy ködbe --- Akkor Kopácsnál, mikor ráfordultunk a kopácsi útra, akkor az olyan keskeny volt! [A férje közbeszól: Volt út, megvolt az út, csak úgy benőtték a fák, meg a bokrok, és akkor középütt egy keskeny sávban lehetett haladni.] Igen, hát a fák úgy két oldalt behajoltak, hogy csak lestünk, hogy most hol is vagyunk.” (Klárka)

Klárka elbeszélése követi a filmet készítő kamera tekintetét, amely szintén a buszból pásztázza az utat. De a Klárka által kiemelt emlékek (a köd, a fákkal benőtt út) egyben szimbolikusan megjelenítik a menekültek eltávolodását, idegenné válását szülőföldjüktől, amely megláthatatlanná vált számukra – még visszatérésük idején is a természet által. A szülőföldtől való elidegenedést Edit is kifejezi, és ezt az érzést szintén az első baranyai utazással hozza kapcsolatba:

„Siralmas volt! Nehéz is róla beszélni. Annyi év után, mikor először jöttünk át, - ő: mentünk Eszékre a dokumentumokat csináltatni. -- Elsírom magam mindjárt. [Nagyon halkán mondja.] És amikor megláttam azt az utat, én nem ismertem meg az utcát, a főutcát, ami jön a - Udvarból - kocsival, nem, busszal jöttünk ő: busszal jöttünk először át Eszékre. Hát, nem lehetett megállni Baranyába. Átvittek bennünket Eszékre. És mikor megláttam - Mi jártunk át Eszékre, de ő: --- [Másik?] Másik, igen, Drávaszabolcsnál. Ott át lehetett menni. De mikor itt Baranyán körösztült átmentünk. Én végigmentem, ugye, minden zegét-zugát ismerte a főútnak az ember, mer sokat járt azon az úton. Egyszerűen, mintha egy idegen országba került volna az ember. Egy olyan érzés

volt. És egy borzasztó kietlenség, az a sok összerombolt ház, meg minden. Szóval, én nem gondoltam, hogy ennyire ilyen volt!” (Edit)

A szülőföld Edit leírásában idegen országgá változik, ahol ő, a beutazó sem tud otthonosan mozogni.

Az Eszéken élő menekültek számára egy nem sokkal későbbi, 1997-es halottak napi látogatás volt az első hazatérés. Ezzel a találkozással kapcsolatban azonban mind az otthon maradtaknak, mind a látogató menekülteknek az idegen katonák szigora maradt meg negatív emlékként. A békefenntartók ugyanis nem engedték meg a testi kontaktust látogatók és otthon maradtak között. A menekültek csak a sírokból fekvő halottaikhoz jöhettek látogatóba, élő rokonaikhoz nem. Ez az idegenek által, saját falujukban felállított szabályrendszer (melyet a menekültek biztonsága érdekében hoztak), ismét a távolságot erősítette a menekültekben saját otthonuktól.

„Ott volt a lányom is, már nagy hassal. Már akkor terhes volt a [név]-vel. És a rendőr nem engedett minket egymáshoz. Akkor a lányom megállt, és csak úgy folytak a könnyei.” (Zsuzsi néni)

„Ott álltak ezek a fekete katonák, és nem engedték. (...) És hát akkor ott törték-zúztak az emberek. Mert hogy lehet az, hogy ott van egy méterre a szerette, és meg sem ölelheti? Volt olyan, aki egyáltalán nem látta addig a szüleit vagy nagyszüleit!” (Klárka)

A menekültek által megtapasztalt eltávolodás a szülőfalutól, az otthon maradtak csoportjától elsősorban az eltérő életkörülmények között átélt hat évből, az eltérő traumákat hozó háborús időszakból adódott. Hiába tudták a menekültek a hírek segítségével, mi történt Kopácson, nem élték át ezeket az eseményeket, nincsenek személyes emlékeik róla. Otthon maradt rokonaik, ismerőseik pedig csak töredékesen számoltak be ezekről, hiszen ők maguk inkább felejtetni, mintsem emlékezni szeretnének. Amint Edit is beszámol róla, a menekültek pedig tapintatból vagy a számukra is nehezen feldolgozható események elhárítása miatt szintén nem érdeklődtek az otthon maradtak háborús tapasztalatairól:

„Én nem tudok erről mesélni, mert én nem voltam itt. Mer nekem se az öcsém, se senki nem mesélt. Nem is kérdeztem. Mert, - hogy mondjam? Úgy gondoltam, ha akarják, úgyis elmondják, ha nem, nem. (...) Szóval én el se tudom képzelni, min mehettek keresztül ezek itt! Hogy min mentek keresztül, és még a mai napig is így életben vannak. (...) Nem tudtuk sokszor róluk, hogy mi történik itthon. Vagy nem mondták meg, azt mondták, rendben van minden, mert nem akarták elmondani, mi történik.” (Edit)

A traumatikus emlékek egymás előtti elhallgatása szintén megnehezítette a közösség reintegrációját, és fokozta a hazatérő menekültek idegenségérzetét. Bár a délszláv

háborúval kapcsolatban egy kopácsi emlékezetközösségről beszélek munkámban, látható, mennyire eltérő emlékeket és elbeszélésmódot birtokolnak az emlékezetközösség egyes alcsoportjai. Egymás emlékeinek nem ismerése pedig a közös narratíva és az aktív emlékezés megteremtését is gátolja.

A közösség reintegrációjához a menekülteknek meg kellett hozniuk a döntést, hogy hazatérnek-e Kopácsra. A menekültek egy részénél a visszatérés nem volt kétséges, hiszen családjuk egy része (a férj vagy gyermekek esetében a szülők) otthon maradt a háború alatt. Így a hazatérés biztosította a család egyesülését is. Így például Viola számára egyértelmű volt, hogy két kiskorú gyermekével együtt minél előbb visszaköltözik férjéhez.

„Befejeztük a harmadik osztályt, és akkor tényleg így [a férj] azt mondta, hogy most már ez így elég volt. Mer biztos, hogy őneki is már így elege volt mindenkől. És végül is így asziszem, hogy így ilyen:ilyen házastársakat összevontak. Hát, ezzel a ezzel jöttünk haza, hogy ő nyugalom van, itthon már biztonság van a gyerekeknek. A [nagyobbik gyerek] befejezte a harmadik osztályt, a [kisebbik gyerek] befejezte az első osztályt. Azt hiszem, hogy hatodik hónap, június húsz-huszonöt. Valahogy így, mikor összepakoltunk, és eljöttünk. (...) Én asziszem, hogy én voltam az első. Én úgy hiszem, hogy én voltam az első. Meg páran utána még jöttek, szeptemberbe.” (Viola)

Viola döntését az is megkönnyítette, hogy azért, hogy férje ott lakott a családi házukban, egy viszonylag jó állapotú és felszerelt otthon várta. Akik üresen hagyták házukat, már nehezebben tudtak hazaköltözni, hiszen ismét új otthont kellett teremteniük maguknak.

„Én hazajöttem, nekem nem volt három poharam. Tényleg mindent, - nagyon sok -- párnák, törülközők, ágynemű. Nekem nem volt. Tudtam. (...) Tehát nekem mindent föl kellett újítanom, mindent újonnan kellett vásárolnom. Edényeket, mosógépet, mindent. És úgy jönni haza, mert nekem -- a bútor az meg maradt, mondjuk rá, de olyan háztartási holmik nem.” (Edit)

Sok menekülnél azért húzódtott el a hazaköltözés időpontja, mert először gondoskodnia kellett lakhatásáról. Amál néni például csak néhány évvel később tért vissza Kopácsra, hogy egy már felújított házba költözhessen be. Az ő házában a háború alatt egy szerb férfi lakott.

„És mi májusba jöttünk haza először saját autónkkal. De akkor már kihurcolkodott innen a gazda. Üres szobákat hagyott, szörnyű, hogy mi volt, minden. És akkor kezdtünk hazajönni minden hétvégén. És onnan hoztunk az anyagot: a meszet, a csempéket, a fürdőszoba -- minden, ami van. Ezt mind onnan hoztam Magyarországról. Onnan hoztam a mosógépet, mindent.” (Amál néni)

Azok a menekültek, akik nem tértek vissza Kopácsra, éppen azzal magyarázzák döntésüket, hogy nem voltak képesek újból „előlről kezdeni” az életüket, újra otthont teremteni, új munkahelyet keresni.

A döntésben azonban nem csak az anyagi kérdések játszottak szerepet, hanem az érzelmi kötődés is a szülőföldhöz. A menekültek egy része a visszatérés okaként elbeszélésében a magyarországi beilleszkedés hiányát, illetve a szülőföldhöz és a kopácsi közösséghez való ragaszkodását jelölte meg. Érdekes, hogy ezeket az érveket olyan menekültek hozták fel, akik egyébként elbeszélésükben a magyarországi magyarok befogadó képességét emelték ki, illetve bemutatták azt, hogy ők maguk miként oldották meg egyre jobban a menekültség nehéz szituációját.

„Hát, mindig is úgy volt, hogy visszajövünk, hogyha lehet. Én nem nagyon akartam. De aszem ezzel egyedül maradtam a családban. [nevet] A párom meg a [név: a lánya], azok nagyon vissza akartak. Azok nagyon nem jól érezték magukat.” (Anna)

„Hát, nem tudom, de mi a férjemmel úgy tudunk száz százalék, hogy ha, na, most azt mondják, hogy most maradassunk, akkor mi legyünk az elsők, akik hazajövünk. Ez, ez olyan -- Az igazat megmondva, én nem tudtam beilleszkedni Magyarországon. Se a férjem.” (Katalin)

A menekültek visszatérése a Horvátországba békésen reintegrált Drávaszögbe 1997-ben kezdődhetett meg. Ettől az évtől beszélhetünk a kopácsi közösség részleges egyesüléséről. Azért csak részleges reintegráció történt, mivel a menekültek egy része Magyarországon, illetve Horvátország más területein maradt. A 2001-es népszámlálás adatai szerint Kopács lakosainak száma 608 fő volt, amely a háború alatti létszámhoz lépest jelentős növekedést mutat, viszont elmarad az 1991-es 805 főhöz képest. A létszámnövekedés nem csak a menekültek visszatérésének volt köszönhető, hanem a menekültekkel együtt érkező új családtagoknak is. A horvát területen élők egy része horvát házastársat hozott magával, a Magyarországról hazatelepültek közül egyesek magyarországi házastársat. Néhány menekülttel a háború időszakában született gyermeke is érkezett. Mindennek következtében megnőtt a faluban a horvát nemzetiségűek és horvát nyelven beszélők aránya. Továbbá a reintegráció azért is részlegesnek mondható, mivel ezután is érzékelhető maradt az eltérő háborús tapasztalatokkal rendelkező csoportok létezése, amelyeknek a tagjai éppen ezért sokszor konfliktusba keverednek egymással, eltérő szokásokat követnek, eltérő nézeteket vallanak.

Kopácsi beszélgetőtársaim maguk is reflektálnak ezekre a közösségen belül létrejött változásokra és nézeteltérésekre. Ezeknek az elbeszélésrészeknek fontos motívuma a múlt („az aranykor”) összevetése a jelennel, amely során a jelen a múlthoz képest negatív referenciapontként áll. A jelenben tapasztalható negatív irányú változásokat egyrészt az életszínvonal csökkenésében jelölik meg, másrészt azonban a régi közösségi élet újraéledésének hiányában. Az elbeszélők a kopácsi társadalmat a háború előttihez képest széthúzóznak, szétesőnek tekintik.

„(...) sokkal nagyobb veszteség ért minket. Nagyon nagy. A közösséget. És végig... és az emberek viselkedésében. És szerintem ez vezetett oda, hogy -- most is --- olyan széthúzóok lettek, olyan -- Ez olyan, mikor lefejeznek egy réteget. Mert azért a java, a fiatalság, az értelmiség, az vagy elment. Vagy ha visszajött, akkor is ilyen --- apátiába süllyedt.” (Anna)

A kopácsi közösségen belül létező csoportok közötti ellentétek részben a horvátországi háborús diskurzusból fakadnak. Az egykori Krajainai Szerb Köztársaság területén élők ebben a diskurzusban „csetnik-barátként” jelennek meg. A horvát diskurzus tekintetében kollaboránsnak számítanak. Az otthon maradtak számára ez a stigma azzal a tapasztalattal jár, hogy hiába látják magukat a szerb megszállás áldozataiként, ezt az elbeszélésmodot a jelenlegi többség által képviselt diskurzus elnyomja, nem ismeri el. Így ez a stigma még inkább elnémítja az ő hangjukat, és a kopácsi emlékezetközösségen belül felerősíti a menekültekét, különösen a horvátországi területekre menekültekét és a „honvédő háborúban” résztvevőket. Természetesen lokális szinten a menekültek átérzik ennek a stigmának a veszélyeit és igazságtalanságát, amint erről Edit is vall:

„Mondjuk, ami nekem úgy visszatetsző volt, hogy nagyon haragudtak azokra az emberekre, akik itthon maradtak. Én mindig azt mondtam, hogy ez egy olyan borzasztó dolog, mert ezek az emberek nemhogy - azért mer akkor vissza tudták volna foglalni a horvátok. És a mai napig is olyan különbséget tesznek azért közöttük. Lehet érezni. Merthogy ő itthon volt.” (Edit)

A „csetnikbarát” stigma megmutatkozik a munka világában és a háborús kárpótlások odaítélésében is:

„A mai napig is, mondjuk rá, meg vannak bélyegezve ezek az emberek. A fiatal emberek például. Az öcsém itthon maradt édesanyámmal, mert beteg volt, és nem akarta itt hagyni. (...) és ezért ő is egy életre meg van bélyegezve. Bár van munkája. (...) És a mai napig, hiába a legjobb szakember (...) kikészítik, nem veszik emberszámba.” (Edit)

A következő interjúrészletben egy háború utáni házkutatás története olvasható, amikor már nem a szerbek jelennek meg hatalommal rendelkező többségként, hanem az új, horvát hatalom képviselői. A házkutatás története annak a tapasztalatnak egy újra-elbeszélése és átírása, amelyet Júlia a háború alatt is megélt. Ebben az eredeti történetben a szerbek a házkutatók, és a háború után ugyanebben az agresszor szerepben reprezentálja a horvát hatóságokat is. A történet kifordítása Júlia magyarázó mondatával válik teljessé: „Ez az egész is azért volt, mert mi itt maradtunk a háború alatt.” Vagyis az etnikai viszonylatok válnak kifordítottá: az elbeszélés szerint a korábban szerb katonák által fenyegetett otthonmaradó magyarok az új struktúrában „csetnik-barát”-ként jelenítődnek meg Júlia narratívája alapján.

„Egyszer csak megállt egy csomó fekete autó a ház előtt, meg jöttek a rendőrök is. Akkor nem vezettek ki minket az udvarra, hanem szóltak, hogy házkutatás lesz, és hívjunk tanúkat. Azért kellett, hogyha találnak valamit, akkor ne mond hassuk azt, hogy ők dugták előtte oda. Akkor én is mentem a rendőrrel a szobámba. És mindent végigtúrt, a fehéreneműket, meg mindent. Hadd ne mondjam, hogy mekkora rendetlenséget hagyott! A testvéreimnél rendes rendőrök voltak, azok is beletúrtak, de mindent visszaraktak a helyére. Persze nem találtak semmit. Fegyvereket kerestek, valaki bejelentett minket, hogy biztos van fegyver, mert mi itthon voltunk a háború alatt. Hát, biztosan sajnálta, hogy nem találtak nálunk semmit. Apám vadász volt, a vadászfegyvereihez volt engedélye. De azért mindent elvittek. Egy légpuska maradt talán. Apámnak volt egy tölténygyűjteménye, azt is elvitték. Ez az egész is azért volt, mert mi itt maradtunk a háború alatt.” (Júlia)

A stigma jelenléte megmutatkozik a közösségen belüli konfliktusok során is. Nemcsak a feljelentésekben, ahogy arról Júlia beszélt, de akár a mindennapi érintkezésben is. A kopácsi közösségen belül így kicsiben megismétlődik a háború, amikor a menekültek (mint usztasákként jelöltek) csetniknek nevezik meg a szerb fennhatóság alatt élni kényszerült falubelieket. Ez a konfliktus egyben alkalmat ad arra, hogy a connertonni habituális emlékezet módján mégis feldolgozzák az élményeket.

„Most például a férjemnek, nagyon jó haverja volt, nagyon jó barátok voltak. És most tudod hogy --- talán nem tudom, hogy van-e még olyan ellenségeskedés, mint ő közöttük. Visszajöttek, és úgy becézi a férjemet, hogy csecse barátom. A csecse a csetniknek. Pedig hát nem volt fegyverünk”. (Ilonka)

A kopácsi közösségen belül fennálló csoportok és a csoportok között kialakult ellentétek következménye, hogy az emlékezetközösségnek nincs közös, társadalmi emlékezete és elbeszélése a délszláv háború időszakáról. Ez az időszak más-más narratívákban beszélődik el mind az otthon maradtak, mind a menekültek esetében. Noha vannak közös narratív csomópontok, mégis eltérő emlékekből és eltérő, uralkodó diskurzusokból épülnek fel.

Írásom szintézisét adja a PhD-disszertációmban bemutatásra kerülő elbeszélési és elhallgatási kísérleteknek. Hiszen ebben a tanulmányban a terepmunka során készített terepnapló és 28 interjú felhasználásával igyekeztem bemutatni azt, hogy a délszláv háborús emlékek milyen visszatérő témákban jelennek meg, milyen hangsúlykülönbségek találhatók az otthonmaradtak és a menekültek elbeszéléseiben, és miként alakul ezekből az elbeszéléskísérletekből az emlékezetközösség narratív sémája. Az általam kiemelt, visszatérő témák (a háború kitörése; életstratégiák; az átmeneti állapot rendje; találkozás az idegennel; a közösség reintegrációja) mind olyan közös pontok az emlékezők számára, amelyek segítségével kifejezhetik személyes sérüléseiket is egy a közösség által szabályozott módon. Vagyis ezekben a mindenki által többé-kevésbé beszélt témákban olyan módon beszélhetik el emlékeiket, hogy

azzal ne sértsék meg se a közösségi normákat, se saját identitásukat és elkerülhessék a trauma állandó ismétlését is az elbeszélésen keresztül. Így ezeknek a tematikus elbeszéléseknek jó része fedőtörténetként szolgál a személyes trauma elfedésére és mégis kimondására, így a passzív felejtést segíti. Ugyanakkor egyes elbeszélők számára éppen ezek a közösségtől készen kapott narratív sémát adnak fogódzót az aktív emlékezéshez és a trauma feldolgozásához. Ez a fejezet egyben egy összegző „tudást” is nyújt arról, hogy a kopácsi magyar emlékezetközösség mit mond a délszláv háború időszakáról. Tehát az írásomban hangsúlyos „Miként beszél?” kérdése mellett itt a „Mit beszél el?” kérdésre is választ kaphatnak azok az olvasók, akiket elsősorban ez érdekel a téma kapcsán. A délszláv háború időszakának leírásához Victor Turnernek a liminalitásról és communitasról szóló elméletét hívtam segítségül, és azt igyekeztem bizonyítani, hogy ez az időszak a közösség életében (mind az otthon maradtakéban, mind a menekültekében) egy átmeneti állapotként értelmeződik, amely a háború kitörésekor az addigi közösség és közösségi rend felbomlásával kezdődik és a közösség részleges reintegrációjával (a menekültek egy részének visszatérésevel) és az új közösségi rend kialakulásával (melynek része az emlékezési és felejtési eljárások szabályozása is) zárul. Az átmeneti állapotban pedig megfigyelhető a kopácsi közösségben is a communitas-szerű kapcsolatok előtérbe kerülése.

Felhasznált szakirodalom

- Assmann, Jan (1999): A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban, Budapest, Atlantisz
- Auerhahn, Nanette – Laub, Dori (1998): Intergenerational Memory of the Holocaust, in Yael, Danieli (szerk.): International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma, New York – London, Plenum, 22-36.
- Bartlett, William (2003): Croatia: Between Europe and the Balkans, London – New York, Routledge
- Bašić, Natalja (2007): Wen interessiert heute noch der Zweite Weltkrieg? Tradierung von Geschichtsbewusstsein in Familiengeschichten aus Serbien und Kroatien, in Welzer, Harald (szerk.): Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 150-185.
- Caruth, Cathy (1996): Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History, John Hopkins University Press, Baltimore
- Connerton, Paul (1989): How societies remember, Cambridge – New York, CUP
- Erős Ferenc (2001): Az identitás labirintusai: Narratív konstrukciók és identitásstratégiák, Budapest, Osiris
- Gallagher, Tom (2003): The Balkans after the cold war: From tyranny to tragedy, London – New York, Routledge
- Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M. (2001): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer, in László János – Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 5.: Narratív pszichológia, Budapest, Kijárat, 77-119.
- Juhász József – Márkus László – Tóth Péter – Valki László (2003): Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában, Budapest, Zrínyi
- Klemenčić, Mladen (1996): Croatia rediviva, in Carter, F. W. – Norris, H. T. (szerk.): The changing shape of the Balkans, London, UCL Press, 97-117.
- Lábadi Károly (1996): Drávaszögi ábécé, Eszék-Budapest, Huncro
- Mák Ferenc – Vékás János (2004): A horvátországi magyarság történeti kronológiája. 1991 – 2004, www.htmh.hu, utolsó letöltés dátuma: 2006. október 20.
- Mitchell, Juliet (1999): Trauma, felismerés és a nyelv helye, *Thalassa*, 1999/2-3, 83-106.
- Pataki Ferenc (2003): Együttes élmény, kollektív emlékezet, *Magyar Tudomány*, 2003/1, 26-35.
- Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről, in Biczó Gábor (szerk.): Az idegen: Variációk Simmeltől Derridáig, Debrecen, Csokonai Kiadó, 56-60.
- Sokcevitcs Dénes (é.n.): A délszláv háború, Budapest, Calibra
- Turner, Victor (2002): A rituális folyamat, Budapest, Osiris

Felhasznált interjúk

- „Ilonka” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 26., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Ágnes” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 5., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- Mária (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. április 24., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Zsuzsi néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 9. és 2007. november 26., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Edit” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 12., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Anna” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 10., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Margit néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 25., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Géza” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 8., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Szilvia” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 12., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Katalin” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 6., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Marika néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2007. november 25., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Amál néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Juci néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 7., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Balázs” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Rozi néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 13., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Sári néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 11., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Márta” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 13., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Viola” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 11., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „András” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 9., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Józsi bácsi” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 26., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Júlia” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)

- „Piroska” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 17., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Mátyás” (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. március 25., Kozármisleny; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Zoltán” (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. április 18., Pécs; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Klárka” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 14., Eszék; Az interjú típusa: strukturálatlan, spontán interjú)
- Kettős János református lelkész (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 7. és 2008. január 9., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- Pataky András helytörténész (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 8., Kopács; Az interjú típusa: strukturált interjú)
- Kettős Jolán naplóiíró (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 9. és 2008. január 5., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)

Az interjúkat készítette, lejegyezte és elemezte: Baumann Tímea.